

לוח פזרחית

גיליון מס' 8
דצמבר 2008

האגודה הישראלית ללימודי המזרח התיכון והאסלאם (אילמ"א)
The Middle East & Islamic Studies Association of Israel (MEISAI)
الجمعية الاسرائيلية لدراسات الشرق الاوسط والاسلام

מרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה
The Moshe Dayan Center for Middle Eastern and African Studies
مركز موشيه ديان لدراسات الشرق الأوسط وإفريقيا

תוכן העניינים

1	עידן בריר ושי זהר	דבר העורכים
		מאמרים
5	טלי מסיקה	ימי בראשית – מזרח תיכון און ליין
12	אלי פודה	משלושת הלאווים לשלושת הפנים
15	אביאל אטיאס	”בין החלאל והאסור”: רשמיו של ישראלי בדו-קיום אירופי
		קולנוע
18	שמוליק בכר	”אומרים נעורים יש בעולם, היכן נעוריי”: ייצוג של דיכוי, משא ומתן ומאבק נגד פטריארכליות בסרט המצרי ”היכן חיי”
		סאטירה
24	אסף דוד	”למה עזבת את החמור לבדו?”
		איש שפת רעהו
28	יצחק שניבויים	”לתרגם”
		זווית אחרת
29	נביל שרף אל-דין	יהודים בני ארצנו
		שירה מן המזרח התיכון
31	יאיר חורי	”הולך עם כולם אך כל צעד הוא רק שלי” – סעדי יוסף

המערכת

mizrahit@meisai.org.il

עידן בריר - עורך ראשי
אוניברסיטת תל אביב

mizrahit@meisai.org.il

שי זהר - עורך משנה
האוניברסיטה העברית בירושלים

sarielb@gmail.com

שריאל בירנבוים – עורך מדור קולנוע
האוניברסיטה העברית בירושלים

barmic@netvision.net.il

מיכאל ברק – עורך מדור אינטרנט במזרח התיכון
אוניברסיטת תל אביב

aviellea@gmail.com

אביאל אטיאס – עורך מדור האם ידעת ש...?
אוניברסיטת תל אביב

hadpe@walla.com

הדר פרי - עורכת לשונית
אוניברסיטת בר אילן

אלנה קוזניצוב – גרפיקה ועיצוב עמוד השער
מרכז משה דיין, אוניברסיטת תל אביב

הוועדה האקדמית

פרופ' דרור זאבי
אוניברסיטת בן גוריון בנגב

פרופ' אייל זיסר
אוניברסיטת תל אביב

פרופ' אהוד טולידאנו
אוניברסיטת תל אביב

קול קורא

לשליחת רשימות ומאמרים לפרסום בכתב העת האלקטרוני

רוח מזרחית

כתב העת האלקטרוני "רוח מזרחית" מתפרסם שלוש פעמים בשנה במתכונת חדשה, תחת חסות משותפת של אילמ"א ומרכז משה דיין באוניברסיטת תל-אביב ובעריכתם של תלמידי מחקר. עורכי כתב-העת קוראים לתלמידי מחקר, תלמידים לתואר הראשון, חוקרים ומורים באקדמיה ומחוצה לה (כולל כאלה שהכשרתם אינה בהכרח אקדמית), ולכלל בעלי העניין בתחום לימודי המזרח התיכון, האסלאם ותרבויות האזור, לשלוח אלינו מאמרים ורשימות לפרסום.

המאמרים בכתב העת עוסקים בהיסטוריה על גווניה השונים, ובהיבטים תרבותיים בחיי החברות המאכלסות את אזורנו. אנו מבקשים לקדם באופן מיוחד מאמרים המבוססים על עבודות סמינר מצטיינות, מאמרי-דעה, וכן מאמרים העוסקים בנושאים חברתיים או היסטוריוגרפיים.

לצד המאמרים, תכלול "רוח מזרחית" גם מדורים אשר יעסקו בנושאים הבאים: קולנוע, מוסיקה, ספרות, סקירת ספרים ואתרי אינטרנט, תרגום תעודות ומסמכים ורשמים ייחודיים של ישראלים ממדינות האזור. כותבים המעוניינים לתרום רשימות למדורים אלה מוזמנים ליצור קשר עם עורכי כתב העת כדי לתאם את נושאי הכתיבה.

אנו פונים גם בקריאה לסטודנטים המעוניינים להצטרף לכתב העת כחברי מערכת ולערוך באופן קבוע מדורים שונים בתוכו, על-פי תחומי התמחותם ועניינם, ליצור עימנו קשר. תמורת העבודה במסגרת כתב העת תוענק לחברי המערכת חברות שנתית באילמ"א, על כל המשתמע מכך.

יצוין כי פרסום בכתב העת מותנה בהצטרפות לאילמ"א (למידע נוסף על הצטרפות לאגודה, ראה עמוד הבית: <http://www.meisai.org.il>).

היקף מאמר – עד 3000 מילה.

היקף מאמר קטן – עד 800 מילה

היקף רשימה (גם במסגרת מדור) – עד 700 מילה.

מאמרים ורשימות יוגשו על-פי הנחיות הכתיבה של "רוח מזרחית" **כמפורט באתר אילמ"א**. את ההצעות יש להעביר אך ורק כצרופה (*Attachment*) להודעת דוא"ל שתישלח לכתובת mizrahit@meisai.org.il, כאשר בשורת הכותרת (*Subject*) יצוין "רוח מזרחית". יש להקפיד ולדרוש אישור קבלה על הצעתכם.

שימו לב: המועד האחרון להגשת מאמרים לגיליון 9: **1 במרץ 2009**. המועד האחרון להגשת מאמרים לגיליון 10: **1 ביולי 2009**.

© 2008 כל הזכויות שמורות ל"רוח מזרחית"
אילמ"א – האגודה הישראלית ללימודי המזרח התיכון והאסלאם
מרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה

כללי הציטוט הרגילים חלים על תוכן הגיליון בשלמותו.
על הכותבים לקבל אישור בכתב ממערכת כתב העת לפרסום חומר מן הגיליון באכסניה אחרת.
כל צילום, שכפול, העתקה, השאלה, הפצה והעמדת הגיליון לרשות הרבים (באופן מודפס או אלקטרוני), מחייבת אישור בכתב ממערכת כתב העת.

דבר העורכים

רבות כבר דובר על חייו הקשים של תלמיד המחקר. שכר הלימוד הגבוה, הצורך בפרנסה הולמת ואירועי החיים המצטברים בתקופה הסטודנטאלית הארוכה מאטים את התקדמותו של התלמיד, ולא אחת מסיטים את תשומת הלב מן העניין האקדמי לכיוונים אחרים, "ארציים" יותר. לאחר כל אלה גם הפרסום בכתבי-עת אקדמיים אינו קל לתלמידי המחקר חסרי הניסיון, בבואם להציע את מרכולתם האקדמית לכתבי-עת ולהוצאות לאור. גם אם התלמיד בטוח בעצמו ואינו חושש להתחרות "במגרש של הגדולים", אין הוא מוצא שם על פי רוב אכסניה שתאיאות לפרסם את מחקריו ולא תערום עליו קשיים.

כאן באה "רוח מזרחית" להציע אלטרנטיבה – פלטפורמה דינמית שעל-פי משנתה ושליחותה מבקשת לאפשר לתלמידי מחקר בלימודי המזרח התיכון לפרסם את מחקריהם או את מאמריהם בלי להתפשר על האיכות או על הסטנדרטים האקדמיים. כמובן שגם רשימותיהם של חוקרות וחוקרים ותיקים יותר מתקבלים בברכה לכתב העת, אולם אופייה הדינמי של ה"רוח", השילוב בין תכיפותה התדירה להיקפה המצומצם יחסית, מאפשר מקום ראוי להתפתחותם של תלמידי המחקר, ובכך להפריית הקהילה כולה בכיוונים חדשים ובמתודות עדכניות שבהיעדרם של מפעלים שכאלה, יישאר קולם בין כתלי כיתות הלימוד ולא יזכה להד הולם.

אנו שמחים להגיש לכם הקוראים את הגיליון השמיני של רוח מזרחית, המושתת ברובו על כתיבתם של תלמידי מחקר ממגוון מוסדות אקדמיים בארץ. אנו מקווים כי מגמה זו תימשך ואף תתחזק בגיליונות הקרובים. לשמחתנו, גם מקומם של החוקרים הוותיקים, אנשי הסגל מן המחלקות ללימודי המזרח התיכון והערבית באוניברסיטאות השונות, אינו נפקד בגיליון.

הגיליון נפתח במאמרה של טלי מסיקה, העוסק בהדירתה של רשת האינטרנט אל העולם הערבי מראשית שנות התשעים ועד לימינו. במציאות בה אנו חיים, קרי חברה פתוחה ודמוקרטית, שבה האינטרנט חופשי ופתוח לכלל מיומו הראשון, אנו נוטים לראות את השירותים הניתנים לנו ברשת ואת קיומה בכלל כמובנים מאליהם, ואולי טוב שכך. שלא כמו במדינות המערב, מלווה חדירתה של רשת האינטרנט למדינות המזרח התיכון ולעולם הערבי בחבלי קליטה קשים, ועד היום היא מעוררת דיונים וויכוחים בזירה הציבורית, ויש בה כדי להזכיר לנו מצד אחד את השפע והחירות, שהם מנת חלקנו, ומצד שני את רגישותם של משטרים טוטליטריים להגמוניה התרבותית שלהם. באמצעות הדוגמה הסעודית המרתקת מדגיש מאמרה של מסיקה את חששם של המשטרים הללו מפתיחה של עולם התקשורת, שעלול למוטט באבחה אחת את אותה הגמוניה ולחשוף את קהל הגולשים לחומרים חתרניים ובלתי רצויים, המסכנים את אושיות השלטון.

המאמר השני, פרי עטו של פרופ' אלי פודה, ראש החוג ללימודי האסלאם והמזרח התיכון באוניברסיטה העברית בירושלים, הוא מאמר דעה פוליטי. המאמר הוא עוד נדבך בפולמוס המתנהל בעצם ימים אלו מעל דפי העיתונים, ושעניינו יזמת השלום הערבית, הידועה גם כ"יזמת השלום הסעודית". הימים ימי בחירות בישראל, וסוד גלוי הוא, כי בימים שכאלה הפוליטיקאים נוטים – ובמידה לא מבוטלת גם הציבור הרחב – לחשוב ולדבר "מן הבטן", ולא כמתבקש, מן הראש ותוך שקילה של הדברים, של משמעויותיהם ושל תוצאותיהם. הדבר חמור ומדאיג שבעתים כעת, משום שדווקא בעונת הבחירות הזאת מוטלים לפתחה של ישראל כמה אתגרים ביטחוניים ופוליטיים הרי-

גורל, אשר נדמה שאינם סובלים דיחוי עד לאחר הבחירות וכינונה של ממשלה חדשה, תהא אשר תהא.

בגיליון הרביעי של כתב-עת זה עסק פודה בעצמו בתופעת ה'התמזרחנות' של החברה הישראלית.¹ מדבריו עלתה תקווה כמוסה, שאנשי האקדמיה העוסקים בתחום המזרח התיכון ואשר "ביכולתם להעניק לאירועים בני זמננו עומק ופרספקטיבה היסטוריים", יתפסו נתח גדול יותר בשיח הציבורי בענייני המזרח התיכון, ויפגינו את מיומנותם ואת בקיאותם בעניין. לדבריו, גם אם יש לנקוט בעניין זה משנה זהירות, שכן "ניבוי אירועים משול למעשה אצטגנין" ו"ראוי כי אנשי אקדמיה לא ייתפסו לנטייה זו [חיזוי אירועים]", יש מקום כי אלה ביזמתם יתפסו את מקומם של ה'מתמזרחנים', המומחים לכל דבר ועניין, ויתרמו את ידענותם ואת הפרספקטיבה הייחודית שלהם לשיח הציבורי.

ברוח זו היינו עדים באחרונה לעלייה מבורכת במעורבותם של אנשי אקדמיה מתחום המזרח התיכון בדיון הציבורי הער בצורך של מדינת ישראל להיענות ליזמת השלום הסעודית. בחודש האחרון, לקראת הבחירות ובצל האירועים ברצועת עזה, פורסמו בעיתונים היומיים כמה מאמרי דעה חשובים, ובהם אפשר למנות (על פי סדר ההופעה) את: פרופ' אלעאי אלון ("היזומה הסעודית עדיין שווה בדיקה", [YNET](#), 6.12.2008), ד"ר מתי שטיינברג ("למה הם מתכוונים כשהם אומרים כן", [הארץ](#), 9.12.2008), פרופ' אלי פודה ("התפללויות שמסתירות את העיקר", [הארץ](#), 14.12.2008) ופרופ' אשר ססר ("להסתכל ליוזמה בעיניים", [הארץ](#), 18.12.2008). אל המאמרים האלה אפשר להוסיף גם את מאמריהם של אל"מ (מיל') שאול אריאלי ("היזומה הסעודית: אל תיתפסו לפרטים", [YNET](#), 19.12.2008) ושל פרופ' איל בנבנישתי מן הפקולטה למשפטים באוניברסיטת תל-אביב ("כשהליגה אומרת 'כן'", [הארץ](#), 24.12.2008).

אי אפשר להתעלם גם מן הסנונית, אשר החלה את העיסוק האקדמי ביזמה הערבית בדמות קובץ המאמרים של מכון ירושלים, שכותרתו "[יזומת הליגה הערבית – האמנם הזדמנות היסטורית?](#)", ואשר פורסם לאחר יום עיון, שנערך במכון ביוני 2007. דיון זה, המתנהל מעל גבי העיתונים ובאתרי האינטרנט עוסק בפרטי היזמה הערבית, בנוסח המתורגם שלה ובהתייחסות הישראלית הרשמית לפרטיה ולכללה. לענייננו, אין זה משנה מה היא דעתו של כל אחד מאנשי האקדמיה, שאת שמותיהם הזכרנו לעיל, שכן כל הבעת דעה של מומחה להיסטוריה של המזרח-התיכון באוניברסיטה, יש בה תרומה ניכרת לשיח הציבורי ולגיבוש הדעה של קוראי העיתונים בסוגיה זו. עובדה זו מקבלת משנה חשיבות לנוכח תגובותיהם של הפוליטיקאים ושל ה'מתמזרחנים', הלוחשים לעתים מזומנות על אוזנם, תגובות שנעות בין התעלמות להתלהמות. יתכן שצופה מן הצד יחשוב שהמאמרים הרבים שפורסמו בעיתונים בעניין היזמה הערבית נוחתים על מצע של שיח ציבורי בְּשֵׁל, המכיר את היזמה לפני ולפנים ומצוי בפרטיה. אלא שנדמה שהדיון הזה אינו שלם בלא המסד הבסיסי, שיסביר מה הוא, למעשה, השינוי הגדול וההיסטורי שמסמנת היזמה הזאת ובמה חשיבותה.

בעניין זה ממש נוגע מאמרו של פרופ' פודה, המתפרסם בגיליון הזה, בבחינת נאה דורש ונאה מקיים בנושא מעורבות אנשי האקדמיה בשיח הציבורי הישראלי. המאמר נוגע בצורה סמלית

¹ אלי פודה, "כולנו מזרחנים בזעיר אנפין": למקורותיה של תופעת ה'התמזרחנות' בחברה הישראלית", [רוח מזרחית](#), גיליון מס' 4, (קיץ 2006), עמ' 11-15.

בשינוי התפיסה, שמעמידה היזמה הערבית בעבור העולם הערבי – משלילה מוחלטת של ישראל וכל מגע עמה (על-פי ועידת ח'רטום ו'שלושת הלאוויים') לתפיסה חדשה, שפודה מכנה בהשאלה 'שלושת הַנְּיָיִם'.

יחסיהם של המהגרים המוסלמים באירופה עם הקהילות הקולטות אותם בארצותיהם החדשות הם עניין שנדמה כי לעולם לא ייכתב עליו די, ותמיד יהיה עוד נדבך להוסיף על הקיים בנושא. הרשימה הבאה בגיליון מאת אביאל אטיאס, תלמיד התואר השני מאוניברסיטת תל-אביב, הושה בבריסל כסטודנט אורח במכון הטרנס-אטלנטי, מתארת את האווירה בין מוסלמים ובין נוצרים בבליה ערב חג המולד, החל בימים האלה. חג המולד, יותר מכל מועד אחר, הוא ביטוי מובהק ומוחצן לנוצרותה של אירופה; ובשל כך יכול להיות בבחינת "ניר לקמוס" לבדיקת היחסים הטעונים ממילא בין הקהילות האירופאיות הנוצריות, הנאלצות להתמודד עם גל הגירה אדיר של מוסלמים, בניס לתרבות אחרת. תובנותיו של אטיאס, משקיף יהודי מן הצד בבירת האיחוד האירופאי, על השילוב המוגבל של המוסלמים בחברה האירופאית מאירות תופעה שאינה חדשה, אך ברור לכול שתהיה חייבת לבוא על פתרונה במוקדם או במאוחר.

שמוליק בכר, תלמיד מחקר באוניברסיטה העברית בירושלים, כתב את המאמר הבא בגיליון, במסגרת מדור הקולנוע הקבוע. במאמרו בכר מנתח את ייצוגי המאבק בפטריארכיות, כמו שהוא משתקף מן הסרט המצרי "היכן חיי". דימויו של הסרט המצרי הישן בישראל שלילי, והוא מזכיר לכולם את ימי הערוץ הבודד, אז רווח המנהג, שהיום נוטים להביט בו בנוסטלגיה ובהומור, לשבת ולצפות בימי שישי בסרטים ערביים בשחור-לבן. למען האמת, מן הסרטים המצריים הללו אפשר ללמוד הרבה יותר. הסרט המצרי, ש"היכן חיי", הוא דוגמה מובהקת שלו, יכול לשמש את החוקר באבחנת הזרמים והנטיות בחברה המצרית ובשיקוף המדיניות של המשטר וקבלתה על פני השטח. הסרט – בתור כלי "רשמי" ביד המשטר ובתור אמצעי לביקורת סמויה – יכול לשמש את חוקר המזרח התיכון, כמו ששום טקסט כתוב אינו יכול לעמוד לעזרו. מאמרו של בכר בגיליון זה, הוא דוגמה לשימוש בסרט כטקסט היסטורי לכל דבר ועניין. בכר מאבחן את האינדוקטרינציה שהמשטר החדש של הנשיא גמאל עבד אל-נאצר מפעיל במצרים, ושמטרתו לשנות אורחות חיים ולשרש מנהגים ישנים ופסולים בעיניו. על-פי המאמר, הסרט שימש כלי הנחלה מובהק של המשטר, והמסרים העולים ממנו – במישרין ובעקיפין – ניכרים לכל צופה. אלא שנדמה כי ישנם רבדים טמירים, ומפיצוחם אפשר לקבל תובנות מעניינות על החברה המצרית, על הלך רוחה לנוכח מסע ההנחלה הנאצריסטי ועל מידת ההצפנה שלה את המסרים המועברים והמונחלים לה.

שני המדורים הבאים הם בגדר תוספת חדשה ונפלאה ל"רוח מזרחית" – הטור הראשון הוא טורו של אסף דוד, עורכו הראשון של כתב העת, אשר יתרום את ידעו הנרחב בערבית ואת היכרותו המעמיקה עם זירת העיתונות הירדניים ועם הסצנה הסטירית הפורחת בעיתונות האלה. מגיליון זה ואילך יפרסם דוד טור קבוע, ובו יביא ממיטב הטורים הסטיריים והקריקטורות בעיתונות היומיים הירדניים, ויגלה לנו הקוראים פן ייחודי ומעניין של השיח הפוליטי והחברתי הערבי. הטור השני הוא טורו של המתרגם יצחק שניבויס, מתרגם ותיק ומוערך בין השפות עברית וערבית. שניבויס, שכבר תרם ל"רוח מזרחית" בעבר מאחורי הקלעים, ניאות לעבור לצד השני של המתרגם ולפתוח לפני כול את מורכבותו של עולם התרגום, הנדמה לעתים טכני ופשוט. בגיליון הזה מפרסם שניבויס מסה שירית – "לתרגם" – שכתב לקראת ערב תרבות, שנושאו התרגום לעברית ומעברית בעולם

הערבי, אשר התקיים ברעננה ב-29 במרס 2008. המסה תהיה נקודת הפתיחה לעיסוקו של שניבויס בענייני התרגום בגיליונות הקרובים. במסגרת מדורו החדש, ששמו "איש שפת רעהו", יטפל שניבויס לפרטים בסוגיות הטכניות, הרגשיות והלשוניות שהתרגום מעמיד, כמו שהם משתקפים ומתומצתים במסה.

במסגרת המדור הקבוע, שמתארח בו האתר "זווית אחרת", מובא תרגום מאמר ייחודי של הפובליציסט המצרי, נביל שרף אל-דין, העוסק בנושא שכמעט אינו מקבל הדים בכתיבה הערבית – יהודי ארצות ערב. שרף אל-דין מתאר מפגש אקראי עם יהודי מצרי בשוויץ, ואגב כך מהרהר בדרך שהתייחסו מדינות ערב ליהודיהן לפני עזיבתם את המדינות, ולא פחות מכך גם בדרך שבה נזכרות הקהילות הללו במדינות ערב שנים לאחר עזיבתן. המטרה היא לנסות לעשות צדק היסטורי עם תרומתם של היהודים למדינות ערב בכלל ולמצרים בפרט, ולנתק את זיכרון הקהילות היהודיות בארצות ערב מסכסוכי ההווה של העולם הערבי עם מדינת ישראל.

המדור החותם את הגיליון הוא מדור השירה, המוקדש הפעם למשורר הגלות האולטימטיבי של העולם הערבי בשנים האחרונות, העראקי סעדי יוסף. ד"ר יאיר חורי מאוניברסיטת בן גוריון בנגב, אשר ייחד את עבודת הדוקטור שלו ליצירתו של יוסף, סוקר במסגרת המדור את חייו רבי התהפוכות ואת הנדודים של יוסף במסעו הבלתי נגמר בין גלויות שונות ברחבי העולם. מדבריו עולה מורכבות יצירתו הפואטית של יוסף, השלובה במלואה באורח חייו, ונמצאת בדיאלוג בלתי פוסק עם הגלות כמוטיב מרכזי בחייו של המשורר.

אנו מבקשים לשוב ולהודות לכל אלו שעשו במלאכת הכתיבה, העריכה והסגנון של הגיליון הנוכחי ולאילו שעמדו לעזר בעצותיהם הטובות, ולעתים בלי שידעו מכך. נאחל לקהל קוראינו קריאה מהנה, ובחגם של בני שלוש הדתות ברכת חג שמח. לסיום, נוסיף כהרגלנו קריאה לכל החפצים שלא להסס ולשלוח לנו את מאמריהם ואת טוריהם לפרסום בגיליונות הקרובים ולסייע לנו להרחיב, להעשיר ולהבטיח את המשכיותו של המפעל.

עידן בריר ושי זהר

אינטרנט במזרח התיכון

ימי בראשית – מזרח תיכון און ליין

טלי מסיקה*

כניסתה של רשת האינטרנט אל מדינות ערב לא דמתה, ולו במעט, לכניסתה של הרשת אל העולם המערבי. חדירתה החלה בתהליך הדרגתי מאמצע שנות התשעים, תחילה עקב בצד אגודל, בחשש ובחשדנות, ובסופו של דבר בהתפתחות טכנולוגית מהירה. למעשה, עוד בשנות השבעים, עת החלו חברות ומוסדות אקדמיים להתחבר אל הרשת, הצטרפו גם מספר אוניברסיטאות ערביות אליהם. אך רשת זו במתכונתה ההיא לא שימשה למטרות פרטיות ולא הייתה זמינה לציבור הרחב.¹

קשיים רבים ליוו את כניסתה של רשת האינטרנט אל העולם הערבי. בשל הנסיבות ההיסטוריות של הקמת רשת האינטרנט, דהיינו היותה מערכת תקשורת של הצבא האמריקני, הועלה החשד שהרשת היא מכשיר ריגול בשירות ארה"ב וישראל.² הסיבה השנייה קשורה להיבטים הטכניים הרלוונטיים לאותה העת, לדוגמה העדר תשתית רחבה של שרתים וקווי טלפון בין-לאומיים במדינות האזור, הנחוצים כדי לאפשר לפוטנציאל הגולשים המרבי להתחבר אל הרשת, כמו גם העדר מוקדי ידע לבניית אתרים העומדים בסטנדרטים בין-לאומיים. בעיה זו החלה להיפתר בשלהי שנות התשעים, עת החלה מצרים בהנחת תשתיות של סיבים אופטיים במדינה, ובדומה לה גם סעודיה, ולצד זאת אף החלו לקום במדינות ערב מכללות טכנולוגיות.³ כמו כן, בשל השימוש בשפה האנגלית כשפה העיקרית במרבית אתרי האינטרנט, נמנע מאזרחי מדינות ערב, שאינם שולטים בשפה הזאת, מלהשתמש באינטרנט. למכשול זה היה גם היבט טכני, שכן בראשית ימי האינטרנט לא תמכו מרבית מערכות ההפעלה באלפבית הערבי. מעל כל זאת אפשר לציין כי עלות חיבור גבוהה העמידה עוד קושי של ממש, שכן בשל הקשיים הטכניים נחשב החיבור לרשת האינטרנט בבחינת מותרות. אי לכך, גלשו רוב המשתמשים במדינות ערב מן המשרד או מרשתות אינטרנט-קפה הפרושות ברחבי המדינה.⁴

ראשית העידן המקוון

בשנת 1999 פרסם כתב העת *PC Magazine Middle East*, היוצא לאור בדובאי, שמספר המשתמשים ברשת במזרח התיכון מגיע למיליון איש, מספר אשר נראה מכובד ביותר נכון לזמנו. עד סוף שנת 2000 הגיע מספר הגולשים במדינות ערב לכ-3.5 מיליון איש ומגמת ההאצה במספר

* טלי מסיקה (talimassika@hotmail.com) היא סטודנטית לתואר שלישי בבית הספר להיסטוריה באוניברסיטת תל אביב. בלימודי הדוקטורט עוסקת בחקר החברה הפלסטינית בהנחיית ד"ר מאיר ליטבק.

¹ Jon W Anderson, "Producers and Middle East Internet Technology: Getting Beyond 'Impacts'", *Middle East Journal* Vol. 54 № 3, (Summer 2000), pp. 422-423.

² Toby Huff E, "Globalization and the Internet: Comparing the Middle East and Malaysian Experiences", *The Middle East Journal* Vol. 55 № 3, (Summer 2001), pp. 440-441 ; Anderson, "Producers and Middle East", pp. 419-431.

³ "פי מצר - מליון משתרכ נהאית אל-עאם 2000", אל-אנתרנט פי אל-עאלם אל-ערבי, (אוקטובר 2000). וגם: "בשאייר אל-אנתרנט פי אל-סעודיה", אל-אנתרנט פי אל-עאלם אל-ערבי, (ספטמבר 1998).

⁴ UNESCO, "Internet in the Arab world", in:

http://www.unesco.org/webworld/observatory/in_focus/050602_internet.shtml

הגולשים נעשתה ברורה. הצפי היה כי עד סוף שנת 2003 יגיע מספר הגולשים לכעשרה מיליון.⁵ במציאות, מספר הגולשים לא הגיע לממדים אלו, אלא רק לכשבעה מיליון. הפורטל הערבי 'עגיב' [www.ajeeb.com] הראה שהגידול הגדול ביותר היה בקרב מדינות המפרץ. הסיבה לכך היא, ככל הנראה, הפערים בין מדינות אלו ובין שאר מדינות ערב הן בפיתוח תשתיות הרשת והן בפיתוח אתרים דינמיים.

היבט חשוב בהבנת התפתחות האינטרנט במזרח התיכון הוא הכרת זהותם של האנשים אשר עשו שימוש ברשת בתחילת דרכה באזור. במחקרים שפורסמו בעיתון הממשלתי הסורי 'תשרי' ובכתב העת 'אל-אנתרנט פי אל-עאלם אל-ערבי', שבועון היוצא לאור בדובאי, ואשר עוסק במחשבים, נאמר שמרבית משתמשי האינטרנט בעולם הערבי הם גברים, וגילם הממוצע עומד על 29, נתון נמוך בהרבה מן הממוצע העולמי, העומד על גיל 36. מחקר זה הדגיש כי רוב הגולשים הערבים ברשת הם אקדמאים "כאשר 19.5 אחוז הם בעלי תואר שלישי, 17.2 אחוז בעלי תואר שני ו-3.3 אחוז בעלי תואר ראשון".⁶

על פי דו"ח שפורסם מטעם האו"ם, נאמד באותה העת שיעור הגולשות הערביות בארבעה אחוזים בלבד.⁷ לדעתם של עורכי המחקר, אחת הסיבות המונעות מנשים ערביות לגלוש ברשת במספרים משמעותיים היא העובדה שמרבית האתרים כתובים בשפה האנגלית, והן אינן יודעות לקרוא שפות זרות בשל פערים בהשכלה לעומת הגברים. סיבה אחרת היא שמרבית הגלישה מתבצעת ממקומות העבודה ומכיוון שגם שוק העבודה נתון תחת הגמוניה גברית, רק נשים מעטות נחשפות לאינטרנט. מעניין לגלות כי במדינות המפרץ האינטרנט זמין לנשים רבות יותר משהוא זמין במדינות ערב האחרות ומחקר שנערך בקרב נשים משכילות באיחוד האמירויות העריך כי שיעור הנשים והגברים הגולשים ברשת כמעט שווה.⁸

פלורליזם ערבי/אסלאמי ברשת – חלום או מציאות?

בהיסטוריה של העולם הערבי, עת נכנסו לאזור כלי תקשורת מערביים, היו גורמים שטיפחו תקוות שהדבר יתרום להנחלת ערכים דמוקרטיים לאזור. בדומה לכך היו שהאמינו כי חדירתה של רשת האינטרנט לאזור, תביא לשינוי פניה של החברה הערבית, והיא עלולה לפגוע באיתנותה של החברה הערבית והמוסלמית ובשורשיה המסורתיים.

אך לא כך היה הדבר. עם הסרת המכשולים הטכניים, כגון תמיכת הדפדפנים בשפה הערבית ובניית תשתית טכנולוגית רחבה, החלו לעלות לרשת אתרים רבים הנושאים את נס האיחוד הערבי ברשת, כגון 4arabs.com, arabbay.com, arabji.com, awse.com ועוד. מרביתם של האתרים האלה הוקמו בתור פרויקטים משותפים של מדינות ערב; מקצתם משמשים פורטלים ערביים, בהם

⁵ "Over 3.5 Million Arabs Accessing the Net, According to AJEEB.Com Survey" וגם: http://eit.ajeeb.com/ViewArticle.asp?Article_ID=27643.

⁶ "מסתחידמו אל-אנתרנט פי אל-עלאם אל-ערבי תיבאב, ד'כור, מתמלמוין", תשרי, (23.2.2000).

⁷ Hasan A. Rizvi, "Women and the Internet", in <http://lists.isb.sdnpc.org/pipermail/gsd-list/2000-June/000014.html>

⁸ Fawziya al-Ali, "Traditions and Patterns of UAE University Mess Media Studies Using the Internet", *Domes* Vol. 8, № 2, (Winter 1999), pp. 12-22.

דפי חדשות, שירותי דואר אלקטרוני בחינם בשפה הערבית, מידע שימושי בערבית ועוד. לאתרים אלו נבחרו כתובות קליטות ובעלות משמעות סמלית, המרמזות על אוריינטציה של אחדות פאן-ערבית ברשת.

מלבד איחוד ערבי אפשר האינטרנט גם איחוד אסלאמי ברשת, אף על פי שנמנו גורמים דתיים עם המתנגדים לחדירתה בראשית הדרך. כבר בראשית שנת 2000 החלו לפעול ברשת אלפי אתרים העוסקים בנושאים אסלאמיים, ואף אתרים הנושאים את המילה 'אסלאם' בכתובתם, כגון islam.org, islam.com. אפילו הקוראן הועלה במלואו לרשת בכתובות שונות – quran.org, quran.com – ובצירוף פירושים שונים. יתרה מזאת, גם 'אל-אזהר', אחד המוסדות הסונים החשובים, שמושבו בקהיר, ואשר ממנו עלו קולות הדוחים את הנהירה אל האינטרנט, העלה בסופו של דבר אתר משל עצמו לרשת בכתובת alazhar.org.⁹ ברשת קיימים עוד אתרים רבים שמצטטים חדיתיים סונים או שיעים, כגון hadith.net.

אתרים ערביים החלו לפרסם סקרים וכל אדם החפץ בכך יכול היה להשתתף בהם בלי שיצטרך להזדהות ומכל מקום בעולם. עם זאת יש להדגיש שחופש הביטוי באינטרנט מוגבל אך ורק לאותן המדינות שהגלישה בהן חופשית. לפיכך אי אפשר לטעון שכניסת האינטרנט לא שינתה דבר בחברה הערבית והאסלאמית, שכן עצם ההתפתחות הטכנולוגית המהירה של הרשת במרבית מדינות ערב היא מהפכה בפני עצמה.¹⁰

חדירת האינטרנט – ממחשבה למציאות

על אף החששות שליוו את חדירתה של הרשת לאזור, בחרו מרבית מדינות ערב לאפשר את קליטתה בתחומיהן עד סוף המאה העשרים. מצרים נמנתה עם המדינות הראשונות שקלטו את רשת האינטרנט. הדבר התרחש באוקטובר 1993 בחיבור איטי של 9.6 ק"ב/שנייה ובתיווך של צרפת. בראשית הדרך חוברו רק אלפיים משתמשים ממוסדות ממשלתיים בלבד, והרשת הייתה בבחינת ניסוי. החברה המצרית אשר סיפקה בראשונה שירותי אינטרנט הייתה ARENTO.¹¹ בשל הצלחת הניסוי הותר כעבור שנה השימוש ברשת גם במוסדות אקדמיים.¹² באותה העת זכתה מצרים גם בשם מתחם [דומיין, Domain] ממשלתי (gov.eg) ואקדמי (ac.eg), והנחת היסוד הייתה שיש להחדיר את הרשת גם לעסקים פרטיים על ידי שימוש בדומיין מסחרי (com.eg). בראשית שנת 1995 עלה מספר המשתמשים ממגזרים פרטיים וממשלתיים לכ-20,000.¹³ חמש שנים מאוחר יותר, בשלהי שנת 2000, הגיע מספר הגולשים מכלל המדינה לכמעט מיליון. בד בבד התפתחה הרשת גם מבחינה טכנולוגית, והדבר אפשר לקלוט חמישה מיליון מנויים נוספים.¹⁴

⁹ לצערי, לא הצלחתי למצוא את התאריך המדויק שבו הועלה אתר "אל-אזהר" לרשת, אך הדבר נעשה בראשיתה של המאה הנוכחית.

¹⁰ Jon Anderson, "Is the Internet Islam's 'Third Wave' or the End of Civilization", *USIP*, (4/3/99), pp. 1-6.

¹¹ The Arab Republic of Egypt National Telecommunication Organization

¹² "The Internet History in Egypt", in <http://www.isoc.org/internet/history/>

¹³ "Internet Commercialization", in: <http://www.ise.org.eg/commerc.htm>

¹⁴ "פי מצר – מיליון משתרכ".

עד שנת 1996 הקימו יותר מ-16 חברות פרטיות אתרי אינטרנט לצורכי שיווק. כשנתיים לאחר מכן כבר היו יותר משלושים חברות במדינה שבבעלותן אתרי אינטרנט.¹⁵ הממשל בקהיר השכיל להבין את הפוטנציאל הגדול הטמון במסחור של הרשת, ולפיכך אפשרה הממשלה ליברליזציה מפקוחת. כמו כן ראתה מצרים לנגד עיניה את תפקידה בתור מדינה מובילה באפריקה ושאפתה הייתה לשמש מדינת-שער [Gateway] לרשת מחשבים כלל-אפריקאית, כמו שנכתב בכתב העת 'אל-אנתרנט פי אל-עאלם אל-ערבי': "מצרים תיהפך למוצא ראשי לאינטרנט בשטחי האזור הערבי ובאפריקה והאזור יפיק תועלת מהמיקום הגיאוגרפי של מצרים, העובר תהליך של מעבר לסיבים אופטיים.... אפשר [אף] לצפות להגדלת קיבולת המהירות לסטנדרטים הבין-לאומיים".¹⁶

לירדן חדרה הרשת בתהליך הדרגתי בשלהי שנות התשעים. המהלך החל בסתיו 1997, וקדמה לו בניית תשתית טכנולוגית במדינה משנת 1995. באותה העת החלו להיבנות תשתיות טכנולוגיות שנועדו לאפשר העברת קווים בין-לאומיים, ולמעשה גם המגזר הפרטי במדינה השתתף במהפכת התקשורת.¹⁷ עם זאת בפועל רק לאחוז קטן מכלל תושבי ירדן יש מחשב פרטי, ורק מעטים מתוכו חיברו את בתיהם אל האינטרנט.¹⁸

לבחרין נכנסה הרשת בשנת 1995. בדומה לתקשורת המשודרת גם האינטרנט נמצא בבעלותה של משפחת המלוכה.¹⁹ עיראק חוברה לרשת בשלהי 1998 בתחילה באמצעות ספק ירדני, וכעבור שנתיים באמצעות שרת מקומי.²⁰ באיחוד האמירויות הערביות התפתחה הרשת כבמרביית מדינות ערב באמצע שנות התשעים. היא נקלטה במהירות ובמדינה החל תהליך מהיר של התפתחות טכנולוגיות הן מבחינת התשתיות והן מבחינת האתרים. עד לשנת 2003 נמנה באמירויות מספר המנויים הגדול ביותר בכל מדינות ערב ביחס למספר התושבים.²¹

לסוריה חדרה הרשת במחצית הראשונה של שנת 1997, אך בתחילה היה היצע השירותים בה מוגבל וכך גם מספר המשתמשים, אשר הוגבל ל-150 איש בלבד, העובדים במוסדות רשמיים, במכוני מחקר ובאוניברסיטאות. מכיוון שבאותה העת לא היה בסוריה ספק שירות אינטרנט [ISP - Internet Service Provider] מקומי, התחברה סוריה באמצעות ISP מלבנון וממדינות אחרות באזור. נוסף על זאת, העדר קווי טלפון בין-לאומיים בכמות מספקת הקשה את ההתחברות לרשת באזורים רבים במדינה.²² כשנה לאחר שנכנסה רשת האינטרנט בחיבור באמצעות שרתים חיצוניים, הוקם בסוריה ISP בחסות הממשלה. כבר מההתחלה נמנע במדינה השימוש בדואר אלקטרוני שלא באמצעות הספק הממשלתי על ידי חסימת כניסות לאתרים שבכתובתם URL - Uniform Resource Locator [Resource Locator] נמצאה המילה Mail.

¹⁵ "דליל מזודי ח'דמה אל-אתצאל באל-אנתרנט פי אל-עאלם אל-ערבי", אל-אנתרנט פי אל-עאלם אל-ערבי, (ספטמבר 1998).

¹⁶ "פי מצר - מליון משתרכ".

¹⁷ Anderson, "Producers and Middle East", p.426.

¹⁸ Saverilli Davide, "The Internet in Jordan", Special Report – Dayan Center, (March 1997) pp. 85-86.

¹⁹ "The Internet in Bahrain", in <http://www.hrw.org/advocacy/internet/mena/bahrain.htm>.

²⁰ "Iraqi Exiles Reach for Home on Web Site", in

<http://www.nytimes.com/library/cyber/week/022097iraq.html>; אל-

פדאא (פברואר 2000).

²¹ כך על פי האתר הרשמי של המדינה www.emrites.net.ae.

²² שם, כמו כן, http://www.infowar.com/mil_c4i/99/mil_c4i_042999b_j.shtml.

סעודיה והרשת

לסעודיה חדרה הרשת בשנת 1994. בתחילה חוברו לרשת משרדי ממשלה בלבד למטרות מחקר. עם זאת, אזרחי המדינה הורשו לרכוש מחשבים ומודם ולהתחבר באמצעות ספקי אינטרנט ממדינות שכנות, כגון בחריין. שירות זה היה יקר מאוד, ובשל כך בתחילה התחברו לאינטרנט רק 30,000 איש. כעבור חמש שנים, ערב המאה החדשה, התירה סעודיה לכל אזרחיה חיבור לרשת באמצעות הספק הממשלתי.²³ חדירתה של הרשת לוותה בויכוחים פנימיים בתוך מסדרונות הממשל, שכן בחברה הסעודית הדתית והשמרנית היו שראו באינטרנט כלי המאיים על ערכי הדת והחברה. כלל אמצעי התקשורת והבידור בסעודיה היו ועודם נתונים כל העת לפיקוח של הצנזורה, ומתוך כך נרתעו במדינה מחדירתה של רשת תקשורת שהמידע בה חופשי וגלובלי.

חרף החששות האלה בחרה ממשלת סעודיה לאפשר את כניסת האינטרנט למדינה. אחד הגורמים לכך הייתה עליית אתר האופוזיציה הסעודית לרשת בראשית שנת 1994. הארגון CDLR,²⁴ המתנגד לשלטונה של משפחת אבן סעוד, העלה לאינטרנט את אתר הבית שלו (cdlr.net). אתר זה כמו עוד אתרים של תנועות אופוזיציה סעודיות, דוגמת islah.net, מציעים פרשנויות שונות לסוגיות דתיות וניתוחים לאירועים פוליטיים הקשורים למדינה. כמו כן חשפו מספר אתרים מעשי שחיתות, שעל פי טענתם הפכה רווחת בממשלת סעודיה. עקב גילוי זה שררה מבוכה בבית המלוכה, והיה צורך בתגובה מידית.²⁵

כשלוש שנים לאחר חדירת הרשת לסעודיה אישר המלך פהד לחבר את אזרחי המדינה לרשת ובסופו של דבר רק בשנת 1999 החלה לפעול הרשת במתכונת החדשה. אחת הסיבות לעיכוב הייתה שהממשל ניסה לחפש דרך לחסום באופן היעיל ביותר את כניסתם של גולשים לאתרים בלתי הולמים. קביעת מדיניות בנושא רשת האינטרנט ובקרת הצנזורה ניתנה למוסד הממשלתי הטכנולוגי KACST.²⁶ השיטה הסעודית הראשונית להטיל צנזורה פעלה כך שכל האתרים עברו דרך שרתים מתווכים [Proxy] מרכזיים, והם חסמו אתרים על פי קריטריונים קבועים.²⁷

בתחילת אוגוסט 2000 החלה ממשלת סעודיה לחסום כניסות גולשים לאתרי המועדונים של Yahoo! (www.clubs.yahoo.com) כדי לחסום את מאות המועדונים והכתבות העוסקים בנושאי פורנוגרפיה וסקס, ובייחוד סקס בערב הסעודית.²⁸ מלבד אתרי המועדון הסעודי גם אתרים שעוסקים בתרבות ופנאי מצונזרים ברשת הסעודית, כדוגמת האתר-המגזין *The Rolling Stone* (www.rollingstone.com). גם על אתרים פוליטיים בין-לאומיים מוטלת צנזורה. כך, לדוגמה, האתר של ארגון אמנסטי הבין-לאומי (www.amnesty.org) אינו זמין לציבור בסעודיה.²⁹ אתרי

²³ "The Internet in Saudi Arabia", in <http://www.hrw.org/advocacy/internet/mena/saudi.htm>.

²⁴ CDLR: Committee for the Defense of Legitimate Right

²⁵ Joshua Teitelbaum, "Dueling for the Da'wa; State vs. Society on the Saudi Internet", *The Middle East Journal* Vol. 56. № 2, (Spring 2002), pp. 226-227.

²⁶ KASCT - The King Abdul-Aziz City for Science and Technology

²⁷ "Saudis Claim Victory In War For Control Of Web", in <http://www.al-bab.com/media/articles/saudi000511.htm>

²⁸ Peter Kent, "Blocking Web flow across boarders difficult", in <http://www.bcb.com/aug2500/geek2.htm>.

²⁹ "Saudi Arabia Sets Limits on Internet Access Rates", in

בריאות, שעוסקים בהפלות, בריאות הנפש, רפואת נשים, גם הם חסומים. עם זאת, אתרים הקשורים לחדשות בין-לאומיות אינם חסומים, וכך, לשם דוגמה, נכנסו משתמשים מערב הסעודית לאתרי הממשל האמריקני ולאיתרי חדשות ישראלים שונים, כגון Ynet בערבית (שכתובתו הייתה www.arabynet.com, ואשר פעל עד לשנת 2005).

בחודש פברואר 2001 פרסמה ממשלת סעודיה הודעה בעיתונים המקומיים בדבר הגבלות בעת הגלישה ברשת.³⁰ על פי הפרסום, חייבת הגלישה ברשת להתבצע על פי עקרונות האסלאם והשריעה. אגב כך אסרה הממשלה הסעודית מסחר ברשת, וכך אין במדינה חנויות וירטואליות. יתרה מזו, אין לערוך עסקים ברשת, וכל המעביר הודעה ברשת או פרסום כלשהו מחויב, על פי החוק הסעודי, להשאיר באתר כתובת אמיתית ומספר טלפון. עוד חייבה הממשלה את האתרים היושבים על השרת המקומי להיות מעוצבים בטעם טוב ובטכנולוגיית פיתוח אתרים מתקדמת, משום שהממשלה מעוניינת להצטייר בעולם הווירטואלי באור מודרני.³¹

עלייתם של אתרים סעודים לרשת אפשרה פתיחת ערוצי תקשורת חדשים בין סעודיה ובין המערב באשר למידע על המדינה, כדוגמת האתר, שאינו פעיל עוד, www.saudidiving.com/travel-tips.htm – מדריך למטייל בסעודיה. באתר היו הסברים בדבר הבדיקות הרפואיות שיש לבצע כדי להוציא אשרת תייר (בדיקת איידס); מה אסור להכניס לגבולות המדינה (פורנוגרפיה, סמים, אלכוהול מאכלי חזיר); ובאילו עונשים ייענש אדם אשר יעבור על חוקי התנועה (על חציית כביש באור אדום שלושה ימים בכלא). יתר על כן, עת החלה הרשת להיות עובדה ברורה במדינה, היא נעשתה מכשיר עיקוב בשם המשטר. כך, לדוגמה, באתר שהקימה משטרת הדת הסעודית בראשית שנת 2003, ואשר שמה הרשמי הוא "הרשות לציווי על עשיית הטוב ומניעת האסור" [היא אל-אמר באל-מערוף ואל-נהי ען אל-מנפר'], hesbah.com, יכולים אזרחים לדווח על עבירות שאנשים במדינה עוברים. למעשה, משמש האתר "מלשינון" בעניין עבירות על חוקי המוסר האסלאמיים הנהוגים בממלכה דוגמת קיום יחסים הומוסקסואליים, הליכה משותפת של בנים ובנות ושימוש של נשים ב"בבקוקי בשמים רעים", הפוגעים בכבודה של האישה ובמוסר שלה.

לסיכום, שימושיה המגוונים של הרשת בעולם הערבי מעלים את השאלה למי מיועדת הרשת במדינות ערב, שהרי יחס הגולשים לעומת מספר התושבים נמוך בהשוואה לעולם המערבי. התשובה לשאלה זו השתנתה ברבות השנים בשל התפתחותה של הרשת באזור. בראשית הדרך הייתה הרשת מנת חלקן של השכבות העשירות במדינה כמו גם של גורמים ממשלתיים שונים. הרשת הייתה גשר בין מדינות ערב ובין שאר העולם בין על ידי הפיכתה למכשיר תעמולה ממשלתי ובין ככלי באמצעותו יכלו השוהים בחו"ל לשמור על קשר עם מדינותיהם. עם התפתחותה באזור נעשתה הרשת נחלתם של עוד ועוד משתמשים, על ידי הקמת אתרי פנאי ומוקדי שירות ולאחר מכן החלו לקום קהילות ופורומים בנושאים אסלאמיים, כגון מעמד האישה בחברה הערבית.

<http://www.internetnews.com/bus-news/article.php/39451>.

Saudi Internet Rules, in www.al-bab.com/media/docs/saudi.htm.³⁰

³¹ מראשית המאה החדשה נהפכו האתרים הסעודיים לדינמיים ומאפשרים לגורמים מחוץ למדינה ליצור קשר גם עם גורמים בממשל הסעודי. כך, לדוגמה, אדם החפץ לאכסן אתר בשרת סעודי, יכול לפנות לכתובת www.saudia-online.com/ISP/howtoregister.htm. על פי הנאמר באתר, כל אדם יכול לאכסן אתר ברשת הסעודית.

מרבית הגורמים שהתנגדו מלכתחילה לחדירת הרשת, כגון קבוצות אסלאמיות שונות, החלו להשתתף באופן פעיל בעולם הווירטואלי. כבר מתחילת המאה החדשה היה אפשר למצוא מאות אתרים הנושאים את השם 'אסלאם', ובהם דרשות מקוונות מרחבי העולם המוסלמי. עם זאת, אי אפשר לקבוע כי רשת האינטרנט שינתה את הסטטוס-קוו החברתי, הפוליטי והדתי באזור, אלא התמזגה במזרח התיכון הערבי.

משלושת הלאוים לשלושת הפנים

אלי פודה*

לאחר מלחמת 1967 אימץ העולם הערבי את "שלושת הלאוים" המפורסמים. בוועידת הפסגה שנערכה בח'רטום הסודאנית החליטו ראשי מדינות ערב שהפעולה המדינית להחזרת השטחים הכבושים תתבסס על שלושה עקרונות: אי-משא ומתן (ישיר) עם ישראל, אי-הכרה בה, ואי-חתימה על הסכם שלום עמה. מאז פתחו משרד החוץ וגם סוכני הנחלת זיכרון אחרים בישראל במסע תעמולה (או הסברה על פי גרסת ישראל), שנועד להציג את "הפרצוף האמיתי" של העמדה הסרבנית הערבית.

במארס 2002, שלושים וחמש שנה אחרי כן, החליפה ועידת הפסגה הערבית בביירות, בהשתתפות נציגי כל 22 מדינות ערב, את "שלושת הלאוים" ב"שלושה פנים": נכונות למשא ומתן מדיני ישיר עם ישראל, הכרה בה וכינון "יחסים נורמליים" לאחר חתימת הסכם שלום עמה. כל זאת בתמורה לנסיגת ישראל מכל השטחים שנכבשו ב-1967, הקמת מדינה פלסטינית בשטחי הגדה, הרצועה ומזרח ירושלים ופתרון צודק לבעיית הפליטים הפלסטינים, "שיסכימו [עליו הצדדים] על פי החלטה 194 של האו"ם".¹ יודגש שתכנית השלום הערבית התקבלה אף בוועידת מדינות האסלאם, שנערכה בסנגל באותו החודש (כולל איראן בהנהגת ח'אתמי). אלא שלא כמו לאחר החלטות ח'רטום ב-1967, הפעם לא נפתח מסע הסברה להנחלת השינוי בעמדה הערבית בקרב הציבור הישראלי. העמדה הישראלית כלפי התכנית משקפת אפוא שילוב של בורות, חצאי אמתות ופרשנות חד-צדדית, שתוצאתה – במכוון או שלא במודע – אדישות של מקבלי ההחלטות והחברה בכללותה כלפי צעד ערבי בעל משמעות.

מה היא הסיבה לאדישות ישראל ומה הן הדרכים האפשריות להטמעת השינוי? אלה הן השאלות המרכזיות בדיון שערך באחרונה מכון מחקר אנגלי ששמו Oxford Research Group בהשתתפות נציגים ישראלים, ערבים ומערביים. בצד הערבי בלטו בייחוד תְּרָכִי אל-פִּיזַל, ראש המודיעין הסעודי לשעבר; נְבִיל אל-פֶּהְמִי, עד לאחרונה שגריר מצרים בארה"ב; השאם יוסף, ראש לשכתו של מזכ"ל הליגה הערבית, עמרו מוסא וג'בריל רג'וב מהרשות הפלסטינית. בד בבד נראה שחלה לאחרונה התעוררות מדינית: נשיא המדינה, שמעון פרס, פעיל בייחוד בקידומה של התכנית, והדבר בא לידי ביטוי בשיחותיו עם נשיא מצרים, חסני מבראכ, וכן במגעים המדיניים, שניהל באחרונה באנגליה ובמקומות אחרים. כמו כן פורסמו מודעות ענקיות בעיתונות הישראלית והפלסטינית, המפרטות את עיקריה של תכנית השלום.²

הדיון המחודש בתכנית השלום הערבית אינו מקרי; הוא תולדה של שלוש התפתחויות: ראשית, סיום כהונתו של בוש ובחירתו של נשיא חדש – אובאמה הדמוקרטי – שאינו מחויב למדיניות של קודמו בסוגיית הסכסוך הישראלי-ערבי. כניסתו של נשיא אמריקני חדש לתפקיד היא

* פרופ' אלי פודה (podeh@mscc.huji.ac.il) הוא ראש החוג ללימודי האסלאם והמזרח התיכון באוניברסיטה העברית בירושלים. תחומי מחקרו הם המערכת הבין-ערבית, יחסי ישראל-ערב, חינוך ותרבות בעולם הערבי.

¹ באשר לנוסח תכנית השלום הערבית וכמה מאמרים שעוסקים בהיבטים שונים שלה ראה: קובי מיכאל (עורך), נוזמת הליגה הערבית – האמנם הזדמנות היסטורית? רקע, משמעויות וכיווני פעולה אפשריים (ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל, 2007). התרגום העברי, למרבה הצער, בסעיף 1/ב אינו תואם את הנוסח האנגלי.

² ראה למשל מודעה של המועצה לשלום ולביטחון תחת הכותרת: "יוזמת השלום הערבית: מהפך בגישת מדינות ערב", הארץ, 25.11.2008. מספר ימים קודם לכן, פורסמה מודעה המפרטת את עיקרי התוכנית, אשר מומנה על פי דיווחים שונים על ידי אש"ף, שם, 20.11.2008.

הזדמנות להעלות על סדר היום המדיני שלו את תכנית השלום הערבית בתור בסיס אפשרי למשא ומתן עתידי.³ שנית, התחזקות ההערכה שהמסלול הביטורלי הישראלי-פלסטיני נמצא במבוי סתום הן בשל מורכבותן של הסוגיות הנדונות והן בשל חילוקי דעות מהותיים בין הפתח בגדה ובין החמאס ברצועת עזה באשר למדיניות הרצויה בשאלת המו"מ עם ישראל. ולבסוף, התפיסה כי בתקופת הביניים עד לבחירות בישראל אפשר להניח תשתית מדינית, אשר תשמש את הממשלה הנכנסת, גם אם זו תהיה ממשלת ימין.

מעבר לשיקולים הפרגמטיים הללו, ההנחה הבסיסית העומדת ביסוד התמיכה בתכנית השלום הערבית היא שהסכסוך הישראלי-פלסטיני אינו בילטרלי בלבד, אלא שזור בתוך סכסוכים אזוריים אחרים. סכסוכים בילטרליים אפשר לפתור, לכאורה, באמצעות משא ומתן ודיאלוג בין שני הצדדים הנמצאים בקונפליקט. עם זאת, לעתים רחוקות סכסוכים הם בילטרליים בלבד; למעשה, בסכסוכים רבים מעורבים גורמים שונים, הפועלים בזירות סכסוך מקבילות. אלה משפיעים על הסכסוך הביטורלי בדרכים שונות ואף מושפעים ממנו. בהתבסס על מחקרו של לואיס קריסברג (Kriesberg), יעקב בר-סימן טוב הגדיר את המונח "סכסוכים שזורים" (interlocking conflicts) כ"קיום בו-בזמן של כמה קונפליקטים שונים, המשפיע על ההתפתחות של כל קונפליקט מצד אחד ועל הדינמיקה של האינטראקציות בין הקונפליקטים השונים מצד אחר".⁴ להנחה בדבר קיומם של סכסוכים שזורים יש השלכות מרחיקות לכת באשר לאפשרויות הפתרון של כל סכסוך בילטרלי ספציפי. משמעות העניין היא שכל ניסיון לפתור סכסוך זה חייב להיעשות מתוך התייחסות – ואולי אף מתן מענה – לסכסוכים אזוריים אחרים, המשפיעים על הסכסוך הספציפי שברצוננו לטפל. אם אכן הסכסוך הישראלי-פלסטיני הוא ממכלול של מערכת שזורה של קונפליקטים, ישראל חייבת למצוא דרכים כדי ליצור דיאלוג עם השחקנים האזוריים כדי לפתור את הבעיות במסלול הביטורלי הפלסטיני. במילים אחרות, ישראל צריכה "לערב את הערבים" בסכסוך עם הפלסטינים; מעורבות זו אינה תולדה של התפיסה הרואה בפלסטינים "ילדים סוררים", הדורשים מעורבות של "אבא" גדול ואחראי, אלא תוצאה מבנית של המערכת הבין-ערבית.

מהלך מדיני ישראלי-כלל ערבי, המבוסס על תכנית השלום הערבית, טומן בחובו כמה מעלות: ראשית, הוא רותם את ערב-הסעודית על משקלה הסגולי בקרב מדינות ערב והאסלאם לתהליך המדיני. עד כה גילתה ערב-הסעודית "מנהיגות מסויגת" (reluctant leadership) בלבד: מחד גיסא, היא יוזמת מהלכים מדיניים ומתווכת בסכסוכים מרכזיים בעולם הערבי (למשל בעיראק, לבנון ופלסטין); מאידך גיסא, היא אינה מטילה את כובד משקלה כדי להוביל את המהלך עד תומו.⁵ תכנית השלום היא הזדמנות לערב את הממלכה באופן מחייב יותר בתהליך השלום. שנית, קידום התכנית הערבית פותח מהלך משולב רב-ערוצי כאשר ההתקדמות במסלול בילטרלי מסוים, כמו הסורי, יכולה להשפיע השפעה חיובית על ההתקדמות במסלולים האחרים, כמו

³ ראה כותרת ראשית: "פרס: אובאמה מתרשם מאוד מהיזומה הסעודית", הארץ, 19.11.2008.
⁴ Yaacov Bar-Siman-Tov, "Interlocking Conflicts in the Middle East: Structural Dimensions", in Hans-Jorg Albrecht, Jan-Michael Simon, Hassan Rezaei, Holger-C. Rohne and Ernesto Kiza (eds.), *Conflicts and Conflict Resolution in Middle Eastern Societies – Between Tradition and Modernity* (Berlin: Duncker and Humblot, 2006), p. 215; Louis Kriesberg, "Interlocking Conflicts in the Middle East", *Research in Social Movements, Conflicts and Change*, Vol. 3 (1980), pp. 99-118.
⁵ ראה בהקשר זה: Elie Podeh, *From Fahd to 'Abdallah: The Origins of the Saudi Peace Initiatives and Their Impact on the Arab System and Israel*, Gitelson Peace Publications 24 (Jerusalem: The Harry S. Truman Research Institute for the Advancement of Peace, July 2003); יוסף קוסיטניר, השלום השולי – יחסן של מדינות המפרץ הפרסמערבי אל ישראל ואל תהליך השלום (ת"א: מרכז תמי שטיינמץ למחקרי שלום, 2008), ע"מ 65-74.

הפלסטיני או הלבנוני. שלישית, הוא מאפשר את שילובן של מדינות ערב בסוגיות אזוריות, כמו שאלות ירושלים והפליטים. למעשה, שתי הסוגיות האלה במהותן אינן פלסטיניות בלבד: סוגיית ירושלים מעסיקה אף את ירדן, מרוקו, ערב-הסעודית ועוד גורמים אסלאמיים, ואילו שאלת הפליטים מעסיקה את כל מדינות ערב המארחות פליטים פלסטינים בשטחיהן, בייחוד במדינות שבהן הסטאטוס האזרחי שלהם לא נפתר. רביעית, הוא יאפשר למשטרים הסובלים מבעיות לגיטימציה, כמו הרשות הפלסטינית, לבנון ואולי אף סוריה, להסתייע בלגיטימציה כלל-ערבית, שתאפשר התמודדות יעילה יותר עם גורמי אופוזיציה, למשל חמאס בזירה הפלסטינית וחזבאללה בזירה הלבנונית. ולבסוף, תחילתו של מהלך כלל-אזורי תשנה את מאזן הכוחות לטובת הגורמים החותרים להשגת יציבות וסדר מדיני ישראלי-ערבי חדש במאבקם מול הגורמים הרדיקליים בהנהגת איראן.

רבים בעולם הערבי הביעו אכזבה – ובצדק – מהעמדה הישראלית הפושרת, וזאת בייחוד לאחר שהתכנית נוסחה מתוך ניסיון להתחשב ברגישויות הישראליות. כך, למשל, נקבע שפתרון בעיית הפליטים צריך להיות "מוסכם", ואילו שאלת ההתנחלויות – שהיא אבן נגף בכל מו"מ – כלל אינה מוזכרת. עצם זה שישראל לא הרימה עד כה את הכפפה מחלישה את הקולות המתונים בעולם הערבי ומחזקת את הטוענים שישראל מבינה רק כוח (היפוך אירוני לתפיסה הישראלית המקובלת באשר לערבים). אמנם בעמדת ישראל חלו כמה שינויים מאז פורסמה התכנית ב-2002 – כמו הצהרות חיוביות שהשמיעו באחרונה פרס, אולמרט, לבני, שטרית ואחרים – אולם ממשלת ישראל מעולם לא פרסמה הצהרה רשמית, שמביעה הסכמה, תמיכה או אפילו סתם הכרה בתכנית השלום הערבית. הצהרה כזו יכולה להיות יריית פתיחה למהלך מדיני אזורי, בתמיכת ארצות הברית והאיחוד האירופי, אשר יוביל לפתיחת ערוצי הידברות בו-בזמן עם סוריה, עם לבנון ועם הפלסטינים. בעבר הצעתי, כי ראוי שתתכנס ועידה אזורית ביוזמת או בשיתוף פעולה של הליגה הערבית, אשר תסייע בקידום המשא ומתן בערוצים הללו. בכך תבוא לידי מיצוי הגישה הרב-דו-צדדית (multi-bilateral), המשלבת בין המסלול הדו-צדדי (bilateral) ובין המסלול הרב-צדדי (multilateral).⁶

ניתוח מפוכח ומאוזן של היזמה הערבית מלמד שהיא מבטאת שינוי ערבי חשוב בגישה כלפי ישראל. החשדנות הישראלית כלפי שינוי זה יכולה אולי להיות מובנת, אולם היא אינה במקומה.⁷ מי שרואה בסיום הסכסוך הישראלי-ערבי יעד אסטרטגי, אשר יסייע לישראל מבחינה ביטחונית, כלכלית ודמוגרפית, צריך לפעול לקדם את היזמה כדי שתהפוך לכלי מועיל בקידום המשא ומתן המדיני. במשך שנות הסכסוך הארוכות היו לא מעט החמצות היסטוריות להגיע להסדר מדיני, מקצתן באשמת ישראל ומקצתן באשמת מדינות ערב והפלסטינים. יותר משש שנים לאחר שיצאה לאור בראשונה תכנית השלום הערבית, היא עלולה להיחפז לעוד החמצה היסטורית; האחריות להחמצה כזו תיפול על כתפי ישראל בלבד.

⁶ פירוט לגבי גישה זו ויתרונותיה, ראה: אלי פודה, "ארבעה ערוצים, בו זמנית", האלף, 16.6.2007; "בזכות הגישה הרב-דו-צדדית" בתוך מיכאל, יוזמת הליגה הערבית, ע"מ 75-80; Elie Podeh, "Bush's International Farewell"; Party, "Bitterlemons", Ed. 31, 20.8.2007; ראה גם נוסח הדו"ח הסופי של: http://www.oxfordresearchgroup.org.uk/publications/briefing_papers.api.php

⁷ דוגמא טיפוסית לחשדנות ולאי-אמון זה, ראה עמוס כרמל, "היזמה הטרויאנית", ידיעות אחרונות, 25.11.2008.

”בין החלאל והאסור“: רשמינו של ישראלי בדו-קיום אירופי

אביאל אטיאס*

ידוע שאירופה היא ערש לתרבויות קדומות, ואחת מן המוקדמות שבתרבויותיה היא זו המוסלמית. גל ההגירה המוסלמי הראשון הגיע ליבשת עוד בימי הכיבושים הגדולים של ראשית האסלאם ושל הקמת השושלת האומיית בספרד (אל-אנדלוס), ונמשך עד גירוש המוסלמים מספרד בשלהי המאה החמש-עשרה. עוד גל נרחב ומתועד הרבה יותר הוא גל ההגירה של ימינו, המגיע בעיקר מן הקולוניות האירופיות לשעבר בצפון אפריקה. גל זה הביא עמו אורחות חיים, לבוש, מוזיקה, מאכלים ומנהגים ייחודיים לאוכלוסיה המוסלמית, אותם קיבלה האוכלוסיה האירופית פחות או יותר בחיוב.

בלגיה, מקום מושבם של האיחוד האירופי ונאט"ו, היא מקרה מבחן מעניין לבחינת אורחות החיים הללו לצד הדינמיקות השונות בין האירופים "הקולטים" מצד אחד ובין המהגרים "הנקלטים", ובעיקר בני הדור השני והשלישי במדינה, מצד אחר. תהליכי ההגירה של המוסלמים, כמו גם קליטתם, לוו בתהליך של "התאמה עצמית" מצד האוכלוסייה האירופית. אם כן, אפשר לומר שאינטגרציה מוצלחת במדינה הבלגית מצריכה תהליך דו-כיווני, היינו המהגרים מתאימים עצמם לתרבות המקומית, והמקומיים מגלים גמישות והבנה כלפי התושבים החדשים באמצעות אימוץ של אותם מנהגים "מיובאים" או קבלתם. ברם, במבט לאחור לאורך כמעט חצי-מאה נראה שהאינטגרציה היתה, במקרה הטוב, חלקית בלבד.

מנת חלקה של בלגיה בקונפליקטים פנימיים לא מבוטל כלל. ראשית, במישור הפנימי נתונות שתי האוכלוסיות המרכיבות את המדינה, זו הפלמית (ממוצא הולנדי) וזו הוואלונית (ממוצא צרפתי), בקונפליקט פוליטי-תרבותי-דמוגרפי מתמשך. אוכלוסיות אלה ידעו בעבר סכסוכים קשים ולעתים אף אלימים. הסכסוכים הללו נמשכים גם בימינו, והם לובשים כיום צורה "חוקית" בין כותלי הפרלמנט הבלגי, בדמות חקיקות "נקם" של קהילה זו כנגד זו.

שנית, בלגיה יצאה מקונגו, הקולוניה הידועה לשמצה, שבזמן שלטונו של המלך לאופולד השני נהגו בה הבלגים במקומיים ביד קשה. ההתנהגות הזאת יצרה בחברה הבלגית מהפך מחשבת, ועוררה התנגדות חריפה בכל הנוגע לקולוניאליזם מכל צורה וסוג שהוא. ביטוי לכך אפשר למצוא בקבלתם (אולי מתוך רגש אחריות)¹ של אזרחי קונגו לתוך הממלכה הבלגית והקמתו של הרובע הקונגולזי בבריסל. הקונפליקטים שנוצרו בחברה הבלגית אפשרו, במידת מה, לקבל את "האחר" בפתיחות ובהבנה יתרה, שלא כמו במקרה של עמים אחרים באירופה, שם נפוצה יותר תופעת שנאת הזרים.² קבלת "האחר" בבלגיה, ובמקרה הזה בבריסל, מקבלת צורת ביטוי מעניינת, בייחוד בתקופת חג המולד (ולעיתים אף בחודש רמצי'אן).³

* אביאל אטיאס (aviellea@gmail.com) הוא סטודנט לתואר שני בחוג להיסטוריה של המזרח תיכון ואפריקה באוניברסיטת תל-אביב, ועמית מחקר במכון [טרנס-אטלנטי](http://www.ternes-atlantique.com) בבריסל.

¹ בעניין הזה ראוי לפנות לעבודתו המקיפה של קלוד סומטה על ההגירה הקונגולזית לאירופה (עם דגש על ההגירה לבלגיה): Claude Sumata, "Migradollars & poverty alleviation strategy issues in Congo (DRC)", *Review of African Political Economy*, Volume 29, Issues 93 & 94, (September 2002), pp. 619-628.

² הסטטיסטיקה מראה עלייה חדה בשנים האחרונות בפחד של האירופים מפני המוסלמים המהגרים, בעיקר בשל התפיסה האירופית כי עליית האסלאם הקיצוני באירופה (ההפיגועים בשנת 2004-2005 במדריד ובלונדון) קשורה

בשל מרכזיותה של התרבות הנוצרית בקרב האוכלוסייה הבלגית (הפלמית והוואלונית כאחת) חג המולד הוא מועד מקודש בבלגיה. המוני בלגים טורחים הרבה קודם בהכנות לחג הן מהבחינה הרוחנית, במתן צדקה עבור בתי יתומים נוצריים והן פיזית, במכירת מוצרים מיוחדים לחג ועצי אשוח. דוגמה מצוינת לכך אפשר לראות ברשתות השיווק השונות, שאפשר למצוא בהן כל מוצר בגרסתו החגיגית והחורפית. כך, למשל, אפשר לקנות קרטוני חלב מעוטרים בדמויותיהם של קדושים בלגיים שונים (*Sint*, בפלמית) או חבילה של עוגיות בצורת צלבים ואיקונות נוצריים שונים. תופעה זו מובנת במדינה שבה הדת היא חלק חשוב ממכלול התרבות העממית.

הייחודיות במקרה הבלגי טמונה בדיאלוג הסמוי בין התושבים הנוצרים ובין המוסלמים בעיר הבירה של הממלכה ושל האיחוד האירופי. במקרה הזה הדיאלוג מתבטא במערכת של הקנות בלתי כתובות, שאפשר שייראו מוזרות בעיניו של זר, בייחוד יהודי-ישראלי, המתבונן בתופעות שנחשבות לחלק בלתי נפרד מן הנוף המקומי. הבנות אלו יכולות לרמוז, לכאורה, על קיום משותף בשלום של שתי האוכלוסיות. אם מזדמנים כמעט לכל אחת מרשתות המזון בבריסל, אפשר לראות אותם מוצרים בעלי האופי ה"נוצרי", ועליהם מוטבעת חותמת "חלאלי", דהיינו מוצר שאינו מכיל שומן מן החי, העלול להיות בחזקת "לא-כשר" בעבור האוכלוסיה המוסלמית. בכל סופרמרקט, שבעליו מוסלמי (ובעיקר מצפון אפריקה), אפשר למצוא מוצרים של חג המולד, הנמכרים גם לאוכלוסיה המוסלמית; תופעה זו היא רמיזה לרצון להשתלב באוכלוסייה המקומית באמצעות פנייה ללקוחות מקומיים.

ואולם, על אף ההתחשבות ההדדית של שתי האוכלוסיות (במקרה זה בתחום העסקי), אין הדבר מעיד כלל ועיקר באשר למתח הקיים ביניהן. התקשורת ממלאת תפקיד עיקרי בקיומו ובאחזקתו של מתח זה. מטבע היותה של בריסל מוקד התעניינות בין-לאומי בשל המוסדות הממוקמים בה, נוטה לעתים הסיקור התקשורתי הרב בה להקצנה ולדרמטיזציה של גילויי שנאת הזרים והאסלאמופוביה באירופה. כך, למשל, נחשפו לאחרונה בבריסל ובמילאנו שני תאי טרור, שלטענת שירותי הביטחון במדינות, תכננו לפגוע בכנסיות במילאנו ובמבנים של האיחוד האירופי בבריסל. בשל הסיקור התקשורתי של הפרשיות, הופיעו דימויים חזותיים שליבו את המתח הקיים ממילא בין האוכלוסיות. המתח המלווה דו-קיום בין-דתי מביא מנהיגים דתיים ליזום דיאלוגים וסמינרים בין-תרבותיים (*Inter-faith Dialogues*), שעיקרם בניסיון להפיג את המתח הקיים ושהדיו עולים מכלי התקשורת השונים. עם זאת, נדמה כי הדיאלוגים האלה אינם מצליחים די צורכם להפיג את המתח, וזאת מאחר שחשיפתה של האוכלוסיה לאמצעי התקשורת גבוהה יותר מן החשיפה לסמינרים הללו.

ישירות עם ההגירה המוסלמית לאירופה. כך, למשל, בסקר שערך בשנת 2006 מכון PEW, מכון אמריקאי עצמאי וא-פוליטי, העוסק בסוגיות בתחומי הדת, הפוליטיקה והכלכלה, הביעו 82 אחוזים מן הגרמנים, כמו גם 77 אחוזים מן הבריטים ו-76 אחוזים מן הצרפתים, חשש מן הקיצוניות האסלאמית ומהשתלטות האסלאם על היבשת האירופית ועל מדינותיהם. לקריאת הדו"ח המלא:

<http://pewglobal.org/reports/pdf/254.pdf> [last entry: 24.11.2008].

³ אפשר למצוא בקרב בלוגרים ברשת התייחסות מעניינת באשר לרגישותם של צעירים מוסלמים ונוצרים כאחד בכל הנוגע ליחס התקשורת למוצאם של משפחות שונות. בקישור שלהלן יש דיון על משפחה "ממוצא בלגי", המתגוררת בשכונה, שיש בה מהגרים רבים ממוצא מוסלמי, ועל עוול שנעשה כלפיה. מעניין אף יותר לקרוא את הדיון, שהתפתח בעקבות חיווי דעתו של הבלוגר באשר לחשיבות הקשר שבין מוצא המשפחה והסביבה, שהיא מתגוררת בתוכה, ובין תוצאות האירוע המתואר:

<http://islamineurope.blogspot.com/2007/05/antwerp-belgian-family.html>

"קהילות מקוונות" לתמיכה באוכלוסיות המוסלמיות בבליגיה החלו מתרבות ברשת האינטרנט ביוזמתם של אנשי דת מוסלמים מרחבי העולם. כך, למשל, בעידן החגים יוצא ביטאון ששמו "מה שכל מוסלמי חייב לדעת על חג המולד", המבאר את סיפורו ואת מהותו של חג המולד. בקריאה מעמיקה וביקורתית של הטקסט אפשר להבחין שהכותב מנסה לקעקע את כל ההיסטוריה הנוצרית כמו גם את הביסוס לקיומו של חג המולד. אמנם יש הסבר מבואר ומפורט באשר למקורותיה התנ"כיים של הנצרות ומקורותיו של החג, אך אי אפשר להתעלם מן הטיפים, הניתנים למאמין "אובד העצות" כיצד להתנהג לנוכח חגיגות חג המולד. בעניין הזה הכותב מביע את עמדתו בנוגע לאופן בו על כל מוסלמי להגיב לחג: לטענתו, חובה על המוסלמי המאמין להתעלם מן החג ואף לא לברך את הנוצרי בברכת "חג שמח", כדי שלא יוכר ישו כנביא במקום מחמד.⁴

התיאוריה בדבר אינטגרציה והבנה הדדית בין קהילות הנוצרים והמוסלמים בבליגיה מוטלת עתה בספק. אם היה נדמה כי מתקיים בעקביות דיאלוג בין שתי הקהילות, נראה כעת כשנשאלים נוצרים או מוסלמים בשיחות סגורות על "האחר", עולה תמונה אחרת ופחות סובלנית. את הניגודיות בין דו-הקיום ובין המתח שמתחת לפני הקרקע אפשר לראות בצורה חדה יותר בביקור בשוק המרוקאי בבריסל, הנערך בימי ראשון סמוך לתחנת הרכבת הדרומית (*Gare du Midi*). מבט ימינה יגלה דוכן עם ספרי קוראן ממרוקו, אשר מעוטרים באיורים יפייפים. בהפניית המבט לשמאל יתגלו קישוטים לעצי אשוח, הנמכרים בזול לקראת החגים. אבל בקצהו של השוק יש אזור שיימנעו הקונים הנוצרים מלהיכנס אליו. זהו אזור המִדְרָסָה, שהקאדי המקומי נותן בה שיעורי דת לכל החפצים לשמוע. המבט על פניהם של הנוצרים, שעודם פוקדים את השוק (אם כי לטענתם של בעלי הדוכנים בקצב הולך ופוחת) כשהם מגיעים לקצהו, מסגיר את החשש, או כמו שמדריך טיולים מקומי מסביר "זה לא מקום שנותן לתיירים מן היבשת [האירופית] להרגיש בנוח".

בשבועות האחרונים החלו מנהיגים משתי האוכלוסיות להטיף להבנה רבה יותר בין שתי הקהילות. הסיבה שסמינרים בין-דתיים כאלו הולכים ומתרבים היא עובדת התגברותם של גילויי האלימות כלפי קהילות מוסלמיות ברחבי היבשת האירופית, בהם רציחתם של שני מוסלמים במוסקבה על רקע אתני, וגילויי אלימות דומים ברחבי איטליה בסמוך לחג העומד בפתח. על פני השטח, כאמור, יש הבנה בין הדתות בדמות סמינרים, מפגשים וכן אותן פרקטיקות בין-אישיות בחיי היומיום, אך מתחתיו – זו כבר סוגיה אחרת – גילויי אלימות נהפכים שכיחים ובוטים באתרי אינטרנט ובסמטאות חשוכות בערי אירופה. האינטגרציה החברתית של הדור השני והשלישי למהגרים אינה עניין טבעי ומובן מאליה. בשיחות עם הדור הצעיר משתי האוכלוסיות עולה התחושה כי הניכור הולך וגובר, בין השאר בשל המשברים הביטחוניים, הפוקדים באחרונה את אירופה, ובייחוד קרוב לבית, בבריסל; המשברים האלה משפיעים על מערכות היחסים בין הקהילות הדתיות במדינה. התיירות העולות הן אם המקומיים יחשפו את החששות, או שמא יימשך הדיאלוג הבין-דתי עד לנקודת רתיחה אחרת. את התשובה, בינתיים, אין איש יודע.

⁴ בשיחה עם צעירים מוסלמים באוניברסיטת בריסל (*VUB*) חמישה מתוך שמונה מכירים את אתר האינטרנט, שמתפרסם בו הביטאון המדובר, ומבקרים בו לעתים קרובות כדי להתעדכן. לטענתם, האתר פופולרי מאוד בגלל פשטותו ומגוון התשובות, שהוא נותן לכלל הצעירים, הבאים במגע עם הנוצרים באירופה. לקריאת המאמר המלא: <http://www.islamawareness.net/Christianity/Christmas/what.html> [last entry: 24.11.2008].
חיבור מעניין ומקיף על האסלאם בבליגיה אפשר לקרוא בכתובת הבאה: <http://www.muslim-lawyers.net/news/index.php3?aktion=show&number=267> [last entry: 24.11.2008].

קולנוע במזרח התיכון

"אומרים נעורים יש בעולם, היכן נעוריי": ייצוג של דיכוי, משא ומתן ומאבק נגד פטריארכליות בסרט המצרי "היכן חייו"

שמוליק בכר*

שם הסרט: "היכן חייו" ('אין עמרי', 1956)

במאי: אחמד צ'יאא' אל-דין

שחקנים ראשיים: מאגדה (עאליה), זאפי רסתם (עזיז ביי), יחיא שאהין (ד"ר ח'אלד), אחמד רמזי (עאדל) ואמינה רזק (סניה, אמה של עאליה)

בתמונה: עאליה (מאגדה) ועזיז ביי (זאפי רסתם)

דומה כי פרפראזה לשורה זו מתוך שירו של ביאליק היא תמצית הטרגדיה של עאליה,¹ גיבורת הסרט "היכן חייו" ('אין עמרי') משנת 1956, בבימויו של אחמד צ'יאא' אל-דין. הסרט הוא עיבוד לספרו של אַחְסָאן עבד אל-קָדוּס, מגדולי היוצרים והאינטלקטואלים של מצרים במאה העשרים. הסרט עוסק במגוון תחומים, והחוט המקשר בין כולם הוא המאבק בין שינוי חברתי ובין שימור של נורמות וערכים מסורתיים ושל מוסדות

ותבניות פטריארכליים נושנים, המסרבים להרפות מן הנשים, הנתונות יותר מכל לשרירותם.

עאליה היא נערה בת 16, החיה עם אמה סניה (השחקנית הנודעת אמינה רזק), אלמנה קשת עורף, המטילה על בתה איסורים ומגבלות רבים. בחייהן של האם והבת מעורב הדוד עזיז (השחקן זאפי רסתם), אדם מבוגר בן גילה של האם, שבמשך השנים שימש עבורן מעין פטרון וכלכל אותן במסירות. בהתקרב יום הולדתה של עאליה, תלמידת בית ספר תיכון, הסולדת מן הלימודים ומן ההגבלות שאמה מטילה עליה, עזיז מגיע לבית המשפחה ומרעיף על הנערה מתנות בצורת שמלת פאר ונעלי עקב. הוא אף עורך לעאליה מסיבת יום הולדת, אליה מוזמנות כל חברותיה. מאחורי גבה של עאליה עזיז מדבר עם אמה ומחליט לבקש את ידה של הבת. האם החמדנית מסכימה ביודעה שהתמורה הכלכלית שתקבל בעבור מסירת בתה לידי עזיז תהיה ראויה. עאליה, שאינה מבינה בשלב הזה את מהות ההחלטה שקיבלה בעבורה אמה, מוכנה בשמחה להינשא לעזיז. מבחינתה, הנישואין,

* שמוליק בכר (shmi177@012.net.il) הוא דוקטורנט בתכנית הלימודי המזרח התיכון בן-זמננו באוניברסיטה העברית בירושלים ועמית מחקר במכון למדיניות ואסטרטגיה במרכז הבינתחומי בהרצליה.

¹ את עאליה מגלמת בסרט מאגדה (ילידת 1931; שמה המקורי עפאף אל-צבאחי), אחת הכוכבות הגדולות והחשובות של תעשיית הקולנוע המצרית בשנות החמישים והשישים, ומי שנודעה, בשל הפרסונה הקולנועית שלה והדמויות שגילמה, בכינוי "בתולת המסך" (עדיראא' אל-שאשה). בשנות ה-60 החלה מאגדה גם להפיק ולביים סרטים, ואף הקימה חברת הפקות משלה. בשל כך נחשבה לדמות בולטת ביותר בתעשיית הקולנוע, שמראשיתה נשלטה רובה ככולה על-ידי גברים, ושנשים חדלו מלמלא בה תפקידי בימוי והפקה מאז שנות השלושים.

משמעם שאין עוד לימודים, יקיצה מוקדמת וקוקיות בשיער. את מקומם יחליפו שמלות פאר ונעלי עקב.

קול ההיגיון והתבונה נשמע בדבריה של המטפלת של עאליה, שמסבירה לאם שעאליה שמחה לקראת נישואיה היות שהיא עדיין ילדה, והיא אינה מבינה דבר ואינה מודעת למה שממתין לה לאחר מכן. האם מבטלת בזלזול את דברי המטפלת ואומרת כי היא, בתור אמה של עאליה, יודעת מה טוב בעבור בתה, וכי עזיז ביי הוא גבר שכל נשות הארץ היו שמחות להינשא לו. המטפלת מסכימה, אך מציינת כי עאליה אינה אישה אלא ילדה, ומוסיפה שעאליה אהבת את עזיז כי הוא משמש לה דמות אב, ולא בעל. המטפלת מעבירה בדבריה מסר ברור, ולפיו אין זה ראוי שגבר מבוגר יישא לאישה נערה צעירה בת גילה של עליה, שכלל אינה מבינה מה היא מהות הנישואין ומה עתיד לעבור עליה.

מסר זה מועבר שוב גם בטקס הנישואין המפואר. זמרת החתונות שרה שיר על נערה שמתחתנת בגיל צעיר: "כה צעירה ובשיא נעוריך נחתם חוזה נישואיך" *ליא צעירה ופי עז שבאבך כתבוא כתאבך*. פניו של עזיז ביי מתרכמות כשהוא שומע את מילות השיר ומבין שביקורת מרומזת מופנית כלפיו. מנהלת בית הספר, הנוכחת בחתונה, אומרת לאחת המורות שבכל עשרים שנותיה בחינוך מעודה לא ראתה תלמידה שמתחתנת עם הפטרון שלה, שהיה יכול להינשא לאמה. שלושה מסרים עולים עד כה: המדינה שואפת לקדם את האישה המצרית אל עבר השחרור מכבלי המסורת, להעניק לה חינוך והשכלה ולספק לה אפשרויות חדשות, שלא היו לנשים בדורות הקודמים. שלושת המסרים המובהקים הללו מייצגים את השיח המודרניסטי שניסתה מצרים לקדם באותן שנים שלאחר המהפכה. המסרים הללו חודדו היטב גם במהלך שנות השישים, שנות הסוציאליזם הערבי-הנאצריסטי. חשוב לראות כיצד מסרים אלה מועברים בקולנוע באמצעות דמויותיהן של נשות חינוך (מנהלת, מורה, מטפלת), שאך טבעי הוא להקשיב לדברי הניסיון והתבונה שהן מעלות במסגרת השיח הציבורי. למסרים הללו נלווית האמונה שעל נשים להינשא לבחיר לבן ולא על פי החלטה שרירותית של הוריהן, קל וחומר כשמדובר בנישואין לגבר מבוגר מהן בעשרות שנים. מהלך זה של עזיז ביי יתברר כטעות מרה, ועליה ישלם ביוקר בהמשך הסרט.

לאחר החתונה לוקח עזיז ביי את עאליה אל ביתו. עד מהרה הוא מבין שהעיר הגדולה טומנת בחובה סכנות רבות לנישואיו, מאחר שאשתו נעשית מושא תשוקתם של גברים. לאחר שהוא מלין בפני אמה של עאליה על שאשתו הטרייה היא כמו יהלום שיש להגן עליו ולהניחו בקופסה, מציעה לו האם לקחת את בתה לאחוזת הכפר שלו ולהרחיקה מעיני הגברים. בכך זורעת האם את זרעי הפורענות שיצמחו בהמשך ויהרסו את חייה של בתה. הצעה זו של האם, כמו גם התנהגותה לאורך כל עלילת הסרט, מעידה על דבקותה במוסדות הפטריארכליים שמציבים מגבלות נוקשות לפני נשים. למעשה, היא מוכרת את בתה לעזיז ביי בעבור תמורה כלכלית, ומאפשרת לו לכלוא את בתה הרחק בכפר, שם לא תוכל "לסכן את הציבור" ולא תוכל לעבור על כללי המוסר הקפדניים.

באחוזת הכפרית עאליה לומדת עד מהרה שהחופש עליו חלמה עודנו רחוק מלהתגשם. בבית חיות יחד שתי אחיותיו של עזיז ביי, בתולות מזדקנות, שעדיין מייחלות להתחתן. במצוות אחיהן אין הן יוצאות כלל מהבית, וכעבור זמן קצר יהיה זה גם גורלה של עאליה. כשהיא מבקשת להצטרף אליו לסידורים בכפר, הוא מבהיר לה כי "כאן זה לא קהיר", והנשים אינן יוצאות מן הבית. בכל זאת עאליה מחליטה לרכוב על סוסתו של עזיז. הסוסה, כמו אחיותיו של עזיז (וכמו גם עאליה

בהמשך), הייתה כלואה באורוותה זמן רב, ולכן מיד בצאתה היא דוהרת בפראות, ועאליה אינה מצליחה להשתלט עליה ומתעלפת. הסוסה מגיעה עד לביתו של הרופא ד"ר ח'אלד (בגילומו של יחיא שאהין, מגדולי הכוכבים של שנות החמישים והשישים), המטפל בעאליה ומלווה אותה חזרה לבית עזיז ביי. עזיז מקבל את אשתו בפנים זועמות ומבהיר לה כי מעתה ואילך הוא אוסר עליה לצאת מן האחוזה, מאחר שלטענתו התנהגותה גוררת רכילויות ומביישת אותו, ולכן לא יוכל להיראות עמה ברבים. בהמשך, שכנו הווטרנר מציע לו לאפשר לסוסה להשתחרר מכבליה כדי שלא לפגוע בבריאותה. אפשר לראות בדבריו אלה מטאפורה לקריאה לשחרר את האישה מכבליה, משום שקווי הדמיון בין עאליה ובין סוסתו של עזיז ביי רק הולכים ומתחזקים.

על אף הכניעה לתכתיביו של הפטריארך – בעלה – עאליה מגלה אומץ רב בעימותיה עמו. ד"ר ח'אלד מגיע, למרבה המבוכה, עוד פעם לאחוזה כדי לבקש את ידה של עאליה, לאחר שחשב בטעות שהיא אחותו של עזיז. זה מצידו מציג את עאליה בתור אשתו ובשל כך ח'אלד נמלט במבוכה מן האחוזה. עזיז מאשים את עאליה שבגללה נעשה לבדיחת הכפר, ואילו היא מטיחה בו באומץ: "מדוע אתה מסתיר את נישואינו? מדוע אתה כולא אותי בבית? ממה אתה כה חושש? מה כבר יעשו לי? יחטפו אותי? זוהי תוצאת הטעות שלך! הגיע גבר לבקש את ידי כי חשב שאני אחותך, ואחותך המסכנה חשבה שסוף-סוף באו לבקש את ידה לאחר שכלאת אותה שלושים שנה בבית!" בהמשך היא בוכה על נעוריה האבודים: "הימים חולפים כמו שנים. היום כמו אתמול. אין הבדל. התחתנתי אתך כדי לשמוח ולצאת אל העולם. זו תקוותה של כל בחורה. אבל אתה שללת ממני הכל, גם את נעורי". הוא מנסה לפייסה, אך היא בשלה: "אתה יכול לכלוא אותי כאוות נפשך, אך לא את הדמעות שבעיניי".

עימות נוסף על רקע כליאתה של עאליה מתרחש כעבור שנים מספר, בשעה שעזיז ביי לוקה בלבו. ד"ר ח'אלד מגיע לבית כדי לטפל בעזיז ויושב לצדו כל הלילה. לפנות בוקר הוא עוזב, כשעאליה מלווה אותו לדלת. אחותו של עזיז, שאינה מודעת למתרחש, חושבת שעאליה בגדה בעזיז, ורצה אל חדרו כדי לדווח לו שאשתו מחללת את כבודו. עזיז ביי קם פאָרי ומכה את אשתו מכות נמרצות בלי לאמת את טיעוני אחותו. זאת עדות לכך ששמועה לבדה יש בה כדי להרוס את שמה הטוב של אישה. אחרי כן עזיז מתנצל ומבקש לפצותה במתנות, אבל היא מסרבת ומבקשת לעזוב אותו. הוא טוען שהוא אוהב אותה והיא הדבר היקר לו ביותר, אך היא טוענת שהוא רואה בה רכוש כמו סוסתו, כמו אדמתו וכמו שאר אוצרותיו ואומרת: "אני לא חלק מההון שלך, אני לא מוכנה לכך, יש לי זכויות, יש לי כבוד". היא שוב מתגרה בו וקוראת לו לגרש אותה ואף מציינת כי הוא אדם נטול כבוד. הוא סוטר לה, והיא מביטה בו בבוז ובלא חשש. היא אף עושה מעשה ומחליטה לברוח אל ביתו של ד"ר ח'אלד ולבקש אצלו מקלט. התנהגותה זו של עאליה היא עוד עדות לכך שאין מדובר כאן באישה כנועה ופסיבית, המוותרת על אישיותה כליל במצוות אדונה. במסגרת המגבלות שבתוכן היא חיה, אפשר לראות כיצד היא נאבקת באומץ רב ובזקיפות קומה בבעלה הפטריארך, המתעמר בה בלי הרף בקנאות ובאלימות.

ניסיונה למצוא מקלט בביתו של הרופא נכשל: הוא מסרב לאפשר לה להישאר בבית, ומבהיר לה כי עצם נוכחותה בביתו היא בחזקת כתב אישום נגדה, היות שבכל רגע שהיא מבלה בחברתו היא, למעשה, אשמה על אף חפותה. עוד הוא מציין שהמסורת והערכים מקנים לגבר חזקה על אשתו ושהוא חושש לחייה אם תישאר אצלו. לשון אחר: אין לאישה מוצא, ובכל מקרה היא

נחשבת לאשמה. היא מסרבת לקבל את הסבריו ואומרת שהוא חושש בעיקר לעצמו ולשמו הטוב. בייאווה היא יוצאת מביתו של ח'אלד, ומגלה כי בחצר מחכה לה בעלה במבט מזרה אימים. עזיז ביי מתחיל להפנות עד שהסוסה נחלצת לעזרתה, תוקפת בפראות את עזיז והורגת אותו. מעשה הרה גורל זה, שנעשה בלי שעאליה עצמה הייתה מעורבת בו, משחרר אותה סופית מכבלי בעלה. עם מותו, עאליה אינה מבזבזת זמן יקר ועולה על הרכבת בדרכה חזרה אל בית אמה בקהיר כדי להתחיל את חייה מחדש.

בעוד אמה לבושה בגדי אבל שחורים, עאליה מחליפה מיד את בגדיה לשמלה קיצית וצבעונית ומבקשת לצאת ולטייל ברחובות העיר למורת רוחה של האם, הסבורה שאין זה יאה למי שהתאלמנה זה מקרוב לצאת לבלות. עאליה מודיעה לאמה שברצונה למחוק את שנות נישואיה ומוסיפה שאין בכוונתה לנהוג כאלמנה וללבוש שחורים. האם קוראת אותה לסדר כאילו הייתה נערה צעירה, אבל עאליה ניצבת עתה גם מולה באומץ ואומרת לה: "יכולת לדבר אלי כך כשהשאת אותי לגבר בגילו של אבי, אך לא עוד". האם מצטדקת ואומרת שעאליה רצתה בנישואין הללו, אך הבת מטיחה באמה כתב אישום מריר, שנדמה כאילו הוא מייצג את פְּאָבן של נשים רבות בחברה המצרית הנתונות לקושי ולכאב דוגמת אלה שחוותה היא בעצמה: "כן, הסכמתי, כי לא הייתה לי אימא שתייעץ לי ותזהיר אותי. רציתי שמלה ונעלי עקב כשהתחתנתי, אך אַתְּ – אַתְּ רצית אדמה ורכוש, הלא כן? מכרת אותי לגבר זקן וחולה; חשבת שהוא ימות מהר, אך הוא חי שנים רבות והרג אותי, ואילו את לא ניסית אפילו פעם אחת לחלץ אותי מהייסורים הללו, והכל בשביל אדמה ורכוש. מעתה לא יתעסק איתי איש, וזה לא עניינו של איש מה אעשה בחיי. אני חופשייה לנפשי ואשיב לעצמי את השנים האבודות". עאליה, האלמנה הצעירה, המשוחררת והמרדנית, מכריזה על עצמאות, ולמעשה, מחליטה כאן לחצות את גבולות הגזרה המקובלים בחברה, מהלך עליו כמעט ותשלם ביוקר.

עאליה מתרועעת בחברתו של עאדל (השחקן אחמד רמזי), סטודנט שרמנטי שמחזר אחריה מרגע ששבה לעיר למורת רוחה של אמה. האם מתלוננת באוזני ד"ר ח'אלד על התנהגותה המופקרת של בתה, שכן היא חוששת מה יאמרו על כך האנשים (כאן מופיע מונח המפתח 'כלאם אל-נאס' [=דברי האנשים]), קרי הרכילויות והלשוניות הרעות) וששם רע יצא, חלילה, לבתה באופן שיכתיים את שם המשפחה. ד"ר ח'אלד עצמו מנסה לסנגר על עאליה ואף מבקש לחזר אחריה, אבל היא עדיין כועסת על שהפקיר אותה להמשיך ולסבול מנחת זרועו של בעלה. מנגד, עאליה בוחרת להמשיך ולבלות בחברת עאדל, המעוניין בעיקר להוכיח לחבריו שהצליח "לכבוש" אותה. בשעה שהיא מבלה אתו נהפכת עאליה לשיחת היום: אנשים סביבה מרכלים על האלמנה המשתובבת לה עם בחור צעיר, שעדיין חי על חשבון אמו. ד"ר ח'אלד מנסה שוב ושוב להזהירה מפני אבדן כבודה ושמה הטוב אם תמשיך להתנהג כך, אך היא ממשיכה ברוח המרד ומכריזה שאין זה מעניין אותה מה יגידו האנשים ורק היא חשובה לעצמה. הוא אומר לה שהיא תתחרט על התנהגותה זו, ובכך רומז לקראת הבאות. וכך ממשיכה עאליה להתרועע בחברתו של עאדל הפוחז, מתלווית אליו למסיבה ומשתכרת. בעוד עאדל מפלרטט עם בחורות אחרות, כמה בחורים רוקדים עם עאליה זה אחר זה, בסצנה שאפשר לראות בה מטאפורה לאונס קבוצתי – עאליה רוקדת בפסיביות, אינה משתפת פעולה עם הגברים הללו ונראית סובלת מאוד. בשלב כלשהו אחד הגברים מנסה לכפות עצמו עליה, וברגע האחרון היא ניצלת כאשר האביר על הסוס הלבן – ד"ר ח'אלד – מגיע למסיבה ומחלץ אותה, לא

לפני שגבר אחר מטיח בה, שאילו הייתה אישה מכובדת, היא לא הייתה מגיעה למסיבה עם גבר אחד ויוצאת עם גבר אחר. הרופא לוקח את עאליה לביתה ונוסע לביתו הסמוך. עם זאת, ייסוריה של עאליה אינם מסתיימים כאן, היות שעאדל מגיע לביתה שיכור וזועם ומנסה לאנוס אותה. היא מצליחה להימלט ממנו ורצה לביתו של ד"ר ח'אלד; הוא מחבק אותה ומגן עליה, השניים מחייכים זה לזה, מתנשקים, ונראה שהנה עאליה מצאה לבסוף את המנוחה ואת הנחלה וחזרה לדרך הישר.

כמה נקודות חשובות עולות בעקבות הדברים שלעיל. ראשית, כפי שצוין עוד קודם לכן, הסרט מעביר מסר חשוב מאוד, שאין זה נכון וראוי לנערה בת 16, שטרם סיימה את חוק לימודיה, להינשא, קל וחומר לגבר בגילו של אביה. מסרט זה, כמו גם מסרטים אחרים שנעשו בשנים האלה, ובמיוחד בשנות השישים, עולה הקריאה לנשים להשלים את לימודיהן, לרכוש השכלה גבוהה ורק לאחר מכן להתמסד ולהינשא.² גם אז עליהן לשאוף להגשים את החלום הבורגני (המוכר לנו גם מן הספרות ומן התרבות הפופולרית במערב) ולהינשא מתוך בחירה ואהבה ולא מתוך תכתיבים של גורמים שמרניים, המאלצים אותן להינשא מתוך אינטרסים משפחתיים וכלכליים. על אף הגישה הרפורמיסטית-המודרניסטית והביקורת שהסרט מותח על התופעה המתוארת בו, חשוב לזכור, בכל זאת, שבסופו של דבר הסרט רואה ברצון (ובצורך) של נשים להינשא דבר בסיסי ביותר שהן חולמות עליו מגיל צעיר ביותר. עם זאת, השאיפות הללו, ראוי להן שתתגשמה בגבולות גזרה צרים וברורים ומתוך כוונה לשמור על היציבות החברתית. לכן אין החברה מקבלת בטבעיות נישואין לגבר מבוגר יותר או ניהול חיים חופשיים ונטולי מיסוד על פי הדפוסים המקובלים. מכאן קצרה הדרך להפצת רכילויות ושמועות על אודות הפקרותה המינית ועל מוסריותה הלקויה של בחורה, שנוהגת כמו שהתיימרה עאליה לנהוג במחצית השנייה של הסרט, לאחר מות בעלה.

מתוך הצורך לשמר את היציבות החברתית ולא מתוך גישה מהפכנית ופמיניסטית קורא הסרט לגברים, וליתר דיוק למוסדות הפטריארכליים באשר הם, שלא לכלוא את הנשים בבית, היות שהתנהגות קיצונית מסוג זה מולידה כאוס חברתי וסקנדלים ופוגעת בחיי הזוגיות. הגישה שמייצגים בסרט עזיז ואמה של עליה נראית נלעגת ובזויה וכמנהג שאבד עליו הכלח על רקע השינויים החברתיים שהתחוללו במצרים במחצית הראשונה של המאה העשרים (וגברו במחצית השנייה), עת החלו נשים מן המעמד הבינוני והגבוה בערים לצאת לעבודה וללימודים בצורה מסיבית.

אשר לעאליה, חשוב לציין שאין לראות בה אישה כנועה ופסיבית, אלא אישה שאף על פי שהיא מקבלת את מקצת התכתיבים של המערכת הפטריארכלית (חתונה, נאמנות לבעל, צייתנות), היא מוצאת את דרכה להיאבק על חירותה ועל עקרונותיה כאשר כלו כל הקצין מבחינתה. היא מטיחה בבעלה מילים קשות, לוחמת על כבודה ועל זכויותיה ואינה חוששת מאימת מכותיו. היא אף בורחת מן הבית, ולאחר מכן, אחרי מותו של עזיז, ממשיכה ברוח המרד ומחליטה לעשות כרצונה לראשונה בחייה. בכל זאת, למרדנות זו אין תקנה, ועד מהרה למדה עאליה מה המחיר שהיא עלולה

² יש סרטים רבים מסוג זה, העוסקים ביציאת נשים למרחב הציבורי, לעבודה וללימודים ובקשיים שבהם נתקלת החברה המצרית בהתמודדותה עם תופעה זו. לדוגמה: אני חופשייה [אגא קרה] משנת 1959, בבימוי צלאח אבו סיף (גם כן על פי סיפור של עבד אל-קדוס); התלמידה [אל-תלמידה] משנת 1961 בבימוי חסן אל-אמאם; מרד הבנות [תורת אל-בנות] משנת 1963 בבימוי כמאל עטיה; לגברים בלבד [לל-רגאל פקט] משנת 1964 בבימוי מחמוד דיו אל-פקאר; השלושה אוהבים אותה [אל-ת'לאת'ה יחבונהא] משנת 1965 בבימוי מחמוד דיו אל-פקאר; אויב האישה [עזו אל-מראה] משנת 1966 בבימוי מחמוד דיו אל-פקאר; אשתי המנכ"לית [מראתי מדיר עאם] משנת 1966 בבימוי פטיין עבד אל-והאב; זירת הסטודנטים [שקת אל-טלבה] משנת 1967 בבימוי טלבה רצואן ופטיין עבד אל-והאב; בית הסטודנטיות [בית אל-טאלבאת] משנת 1968 בבימוי אחמד צ'יא' אל-דין.

שלם על התנהגותה. כאן מתערבים כל הגורמים "המייצבים" (ד"ר ח'אלד, השמועות והרכילויות על אודותיה) כדי להשיבה אל התלם ולהבהיר לה שבשל חזרתה לחברה הקהירית בתור אלמנה צעירה ומושכת, עלולה להתעורר סכנה לה ולחברה כולה. בסופו של דבר, עאליה מבינה שלא תוכל להוסיף ולחיות בצורה כזו, היות שהיא זקוקה לגבר חזק, סמכותי ואוהב, שיתייצב לצדה ויגונן עליה. אישה לבדה, כך קובע הסרט, אינה יכולה להסתדר בגפה בעולם, שבו גברים רבים חושקים בה. כמו תמיד, מערכת "האיזונים והבלמים" פועלת כדי להשיב את הסדר החברתי על כנו. בכל זאת, חשוב לשים לב למסרים הרפורמיסטיים והחתרניים העולים מן הסרט. גם אם אין מדובר בפמיניזם צרוף במובנו המערבי והמהפכני, ניכרת כאן גישה ההולמת את תפיסת הפמיניזם מטעם המדינה (*state feminism*).³ לפי גישה זו זוהי אחריותה של מדינת הלאום המצרית לעשות את נשות מצרים נשים משכילות ומודרניות ואזרחיות שוות, אם כי עליהן לזכור את מקומן כרעיות וכאימהות ולא לזנוח משימות לאומיות אלו. מבחינה זו, הסרט "היכן חיי" אינו סוטה מן הקו שמכתיבה התפישה הנאצריסטית הזאת. תפישה זו באה לידי ביטוי בצורות שונות ומגוונות בתוך תרבות ההמונים ובתקשורת המצרית מן המחצית השנייה של שנות החמישים, וביתר שאת בשנות השישים.

³ לטענת לורה באייר (Bier) פרויקט "שחרור האישה" בעידן הפמיניסטי, אותו "פמיניזם מטעם המדינה" היה מערכת שלמה של שדות שיח, פרקטיקות, צעדים משפטיים ותוכניות לבניין מדינת הלאום המצרית, שנועדו להפוך את הנשים לאזרחיות מודרניות ובעלות מודעות פוליטית. באייר עומדת במחקרה על הסתירות הטמונות בפרויקט פמיניסטי זה, וטוענת כי נעשה בו ניסיון להפריד בין מרחב ציבורי שבו אין כביכול משמעות למגדר, היות שנשים היו לאזרחיות שוות וחובות, לבין מרחב פרטי, שבו הוסיפו ההבדלים המגדריים למלא תפקיד מהותי, היות שנשים נדרשו, בנוסף לאפשרויות החדשות שזדמנו להן מחוץ לבית, לשמש רעיות ואימהות לתפארת, לעומת הגברים, שהוסיפו למלא את תפקיד המפרנס הראשי, ויכלו להמשיך ולתבוע ציות ונאמנות מנשותיהם.

Laura Elizabeth Bier, "From Mothers of the Nation to Daughters of the State: Gender and Politics of Inclusion in Egypt 1922-1967," dissertation submitted for the degree of Doctor of Philosophy to the Departments of History and Middle Eastern and Islamic Studies, New York University, (May 2006), Introduction, pp. 1-34.

סאטירה

“למה עזבת את החמור לבדו?”

אסף דוד*

תקשורת ההמונים אפשרה בהדרגה את התפתחותה של הסאטירה ככלי ייחודי להעברת ביקורת על ענייני תרבות, חברה ופוליטיקה. הסאטיריקן יכול להעלות אל פני השטח נושאים מושתקים או כאלה שאינם “תקינים” מבחינה פוליטית במסווה תמים של “הומור”, בדיחה ותו לא. במדינות סמכותניות יש לסאטירה חשיבות גדולה אף יותר, שכן היחס הסלחני כלפי ההומור מאפשר להעביר ברבים ביקורת שכל פרשן מהוגן בשיח הציבורי לא היה מעז לשלח אף לעיונו של הצנזור הראשי. אף סף הצנזורה העצמית, שנזקיה לא פחותים מאלה של הצנזורה הרשמית, נמוך יותר בכתיבה הסאטירית, וכך נפרצים באיטיות אך בהתמדה גבולות הביקורת המותרת, בייחוד בתקופות שברור בהן לכל כי מוטב לאפשר לאזרח “לשחרר קיטור”.

חשוב לציין כי לסאטירה הערבית יש שורשים ענפים. כבר ברבע האחרון של המאה ה-19 ראו עיתונים סאטיריים אור במצרים. ב-1877 ייסד הסופר (היהודי) יעקוב צנוע את העיתון *אבן נט'אנה*, וב-1881 ייסד הסופר עבדאללה נדים את העיתון *אל-תנכית* ואל-תנכית. העיתונים הללו לא היססו למתוח ביקורת על שלטונו האוטוקרטי של הח'דיו אסמאעיל, על השחיתות הפוליטית ועל ניצולו של המצרי הפשוט. חשיבות מיוחדת הייתה לקריקטורות של צנוע, שכן הן הובנו גם על ידי אנאלפביתים; הדמות המרכזית בהן – מוטיב מובהק בסוגת הקריקטורה – היה פרשן בעל משקפיים כחולים כהים, הלבוש כשיח' מצרי, והדיאלוגים שניהל עם הדמויות ה“אורחות” היו במצרית מדוברת. צנוע הוגלה לפריז בשל שנינותו, ואף על פי שהמשיך לשלוח משם את פרסומיו למצרים בשמות בדויים, פחתה השפעתו ועבר זמן רב עד שהתאוששה הקריקטורה המצרית מהיעדרו. כך או אחרת, התנסות זו הייתה מודל לכתיבה הסאטירית ולקריקטורה, אשר התפתחה בעשורים שלאחר מכן בכל רחבי העולם הערבי, בכל מדינה בקצב ייחודי לה.

הכותרת למדור החדש הזה לקוחה מתוך ספרו האחרון של אחד מוותיקי הסאטיריקנים הפועלים כיום בירדן, יוסף ע'ישאן. הספר “*למאד'א תרבת אל-חמאר וחיזון*” (2008) – בבחינת פרפראזה על שם קובץ שיריו הנודע של מחמוד דרויש, “למה עזבת את הסוס לבדו” (*למאד'א תרבת אל-חמאר וחיזון*)¹ – מכיל מיטב מטוריו המבדחים של ע'ישאן, המתפרסמים דרך קבע בעיתוני ירדן. הסצנה הסאטירית הירדנית איבדה באחרונה את אחד ממייסדיה וגדול כותביה, הסופר מחמד טמ'ליה, שנפטר באוקטובר האחרון, ושפועלו ראוי לעיון נפרד. מכל מקום, טמ'ליה הצליח להעמיד שורה של סאטיריקנים מוצלחים וחריפים, כמו ע'ישאן, אחמד חסן אל-זעב'י, אחמד אבו ח'יליל ופאמ'ל נצ'יראת שלא זו בלבד שהם מוכרים ואהודים בציבור הרחב, אלא הם גם בעלי

* אסף דוד (assafd@msec.huji.ac.il) הוא דוקטורנט בחוג ליחסים בין-לאומיים באוניברסיטה העברית בירושלים; מייסד “רוח מזרחית” והעורך האחראי הראשון של כתב העת.

¹ ע'ישאן מחבב את ההתכתבות עם שמותיהן של יצירות גדולות. ספר קודם שלו נקרא “*מאמ'רת אבן ח'לזון*” – והמבין יבין.

טורים יומיים בעיתונים רבי התפוצה בירדן.² לצד כל אלה פועל עמאד חג'אג', הקריקטוריסט הירדני הנודע ואחד המפורסמים בעולם הערבי כולו כיום. הדמות שיצר חג'אג', "אבו מֶחְג'וּב", הירדני הכפרי הנאבק בקשיי היום-יום, הפכה לדמות המצוירת המפורסמת ביותר בירדן, וארגונים בין-לאומיים הפועלים בממלכה נעזרים בה כדי לקדם זכויות פוליטיות, לעודד מודעות לנושא הילודה וכדומה.

בסאטירה ובקריקטורה הירדניות מתפרסמת ביקורת עצמית פוליטית, חברתית ותרבותית, החורגת מגבול המותר בעיתונות החופשית ביותר בירדן (אולי למעט בעיתונות האלקטרונית). רוב היוצרים המרכזיים הפועלים בזירה הסאטירית בממלכה אף מחזיקים בלוגים ואתרי אינטרנט משלהם, שבהם מוקצה דף מיוחד לטורים או לקריקטורות אשר פסלו עורכי העיתונים. בכל האמור לעיל יש די כדי להכיר את ירדן, את אוכלוסייתה, את תרבותה ואת הפוליטיקה שלה מזוויות ייחודיות ויוצאות דופן, המגלות טפחיים מן המושתק ומן ה"לא ראוי לדיון פומבי" (ומובן שהדבר נכון גם באשר למדינות ערביות אחרות). לכל כותב מאפייניו המיוחדים, וכל אחד מעניק הצצה אל היבטים אחרים; יש המתאפיין בכתיבה מתוחכמת ורחבת אופקים, הנעה בין הלשון המדוברת הירדנית ובין הערבית הספרותית ואף הקלאסית, כמו עישאן; יש המתאפיין בכתיבה שנונה, המלהטטת במילים ובשורשים לצורך תיאור תופעות חברתיות-פוליטיות בירדן, כמו אבו ח'ליל; ויש המתאפיין בכתיבה שבסיסה כולו בלשון המדוברת הירדנית ואשר נוגעת בתופעות אוטוריות המיוחדות לחברה הירדנית, כמו נציראת. המשותף לכל אלה הוא שימושם בשפה המדוברת ובסלנג המיוחד לירדן, שבגינם רואה הציבור את כתיבתם ככזו שהיא "מן אל-צִמִים", דהיינו כתיבה הנובעת מן הלב והפונה אל הלב, מאתרת בדיוק את המקום הכואב, שאותו היא מגחיכה בכישרון רב.

במדור זה אסקור בכל פעם טור סאטירי אחד או שניים מפרי עטם של הכותבים הללו, ולעתים אוסיף קריקטורה, שמרחיבה את הדעת ואת החיוך. במקום שבו ייראה התרגום שלי "סלנגי" מדי או, שומו שמיים, לא מנומס, הרי זה משום שנכתב כך במקור. אשתדל לבחור טורים המאירים תופעות המוכרות לקוראים היטב, ולא כאלה שהסברן ייטול מעוקץ הביקורת. בעיניי, מוטב שההיכרות הקרובה עם שכנינו תבוא באמצעות ענייני היום-יום, המאחדים אותנו, מאשר באמצעות הפוליטיקה, אשר פעמים רבות מפרידה בינינו. אין כמו ביקורת עצמית בריאה כדי להראות שמשני צדי הגבול האזרח הפשוט מתמודד פעמים רבות עם מציאות דומה ועם מצוקות דומות.

עת חשבו חברי הפרלמנט להתפטר

כאמל אל-נציראת (אל-דסתור, 7 באוגוסט 2008)

טוב עשתה ממשלתנו כשפטרה את חברי הפרלמנט מן המכס על כלי רכבם. מצבם של חברי הפרלמנט שלנו קורע לב ממש. אילו לא הייתה הממשלה עושה זאת, היינו אנו, העם, מקוששים כסף בעבורם. מצבו של חבר הפרלמנט הירדני כיום על הפנים: הוא מתחרט על היום בו נבחר לתפקיד,

² עישאן ונציראת כותבים בעיתון "אל-דסתור", אבו ח'ליל כותב ב"אל-ערב אל-יום", ואחמד חסן אל-זעפי כותב ב"אל-ראיי".

מכיוון שהתברר לו שיהיה זה בלתי אפשרי לשים לחם על השולחן בבית רק מעבודה פרלמנטרית. הם הידרדרו משלב הלחם אל הפוסט-לחם ומשם לפוסט-המבורגר. כמו שאמרתי: רוב חברי הפרלמנט מתחרטים על היום בו נעשו מחוקקים. הם חשבו ברצינות להתפטר, אבל בשל אהבתם למולדתם בשעה קשה זו בהיסטוריה המפוארת (!!!) של אומתנו דחו את ההתפטרות עד לאחר פיזור הפרלמנט בשנתו האחרונה. אכן כך! הם שקלו להתפטר, אבל היו משוכנעים שאלה שיחליפו אותם לא ימלאו את החלל שיותירו, והדבר הובילם למלא את אחריותם ההיסטורית. הם אינם חושבים עוד להתפטר אף לא בינם לבין עצמם. לחברי הפרלמנט מגיע יותר מפטור ממכס – מגיע להם שהעם כולו יתגייס כאיש אחד למענם. כל מחוז יספק את צורכי חבר הפרלמנט שלו – קפה, תה, כיסאות וכולי – ויטעין את הטלפונים הניידים שלהם בכרטיסים ששולמו מראש. זה לא הגיוני שהעם יסבך את חברי הפרלמנט בבחירתו אותם, ואחר כך יזרוק אותם לכלבים כשהם עניים ומחוסרי כל. תודה לממשלה על הפטור. תודה לחברי הפרלמנט שהסכימו לקבלו. תודה לעם על שהוא מביט בעיניים כלות. תודה גם לי שאני לא דופק להם חשבון.

על הפאן-ערביות שאין לקנא בה

אחמד אבו ח'ליל (אל-ערב אל-יום, 4 ביוני 2007)

מותר לירדני, למשל, לדבר על הפרימיטיביות של "חברות הערביות שלנו" או על רעותיהן החולות. במקרה כזה הוא יוגדר כמבקר חד-עין של המצב הערבי הכללי, והוא לא יסתכן בהכתמת הפאן-ערביות שלו או הנאמנות שלו לערביותו. עם זאת, אסור לו לדבר על הפרימיטיביות של "החברה הירדנית שלנו" או על רעותיה החולות. אם יעשה כן, תוטל הפטריוטיות שלו בספק. במקרה הזה עליו לדבר על הרמה הגבוהה, על השגשוג ועל הצמיחה כדי שיוכל להבטיח לעצמו מינימום של פטריוטיות.

מובן שהירדנים אינם יוצאי דופן משאר אחיהם הערבים בהתמחות בסוג מסוים זה של ביקורת. מה שמותר לירדני, מותר למצרי, לסורי, לסעודי או ללובי; ומה שאסור לו, אסור גם לזולתו. מעצם היותו פרט באומה הערבית, זכאי כל אזרח ערבי לגנות את ההידרדרות ואת אזלת היד הערבית ולהרחיק לכת עד כדי קינה על הכניעות ועל ההתפוררות הערבית, בכל דרך ובכל אמצעי שיבחר לו. כשיספוק כף בצער על אבדן דרכה של האומה הערבית, הוא יוכל גם לחדד את הנקודה ולדבר ישירות על המשטרים הערביים, וברצותו אף יוסיף לדבריו את הביטוי "בלא יוצא מן הכלל". מכל מקום, אין להעביר שום תחום מתחומי הביקורת הללו אל המישור הלאומי.

העוקב אחר הביקורת הנפוצה במרחב הפאן-ערבי עלול לחשוב שאנו אחת האומות המתקדמות בעולם מבחינת ביקורת עצמית, שהאזרח הערבי דש באומץ מעורר התפעלות בקלה כבחמורה ושחופש הביטוי והשיסוי פתוח לפני האדם הפשוט ביותר.

השבח לאל שחנן אותנו בשני מישורים של פטריוטיות: לאומית ופאן-ערבית. בכך אנו ודאי יוצאי דופן בקרב הבריות. האין זה מה שמאפשר לנו לנוע בקלילות בין גמירת ההלל המלאה על המולדת ובין הביקורת חסרת הפשרות על אומתנו?

מזוז

אחמד אבו ח'ליל (אל-ערב אל-יום, 7 בפברואר 2007)

עמיתתנו בפלסטין הכבושה, אַבְתָּהֶאג' זבידאת, כתבה אמש כי מר מזוז, היועץ המשפטי של ממשלת ישראל, מטיל אימה על הפוליטיקאים הישראלים לאחר שהורה לפתוח חקירה נגד כמה מהם, ובהם ראש הממשלה הנוכחי וראש הממשלה לשעבר, נשיא המדינה ושרים אחרים, באשמת שחיתות לסוגיה השונים.

עיון מדוקדק בעברות שכל אלה עברו מעלה כי רובן אינן עולות כדי "שחיתות" במובן שאנחנו מכירים. אין בהן גנבה, הונאות וכיוצא בזה, ועברותיהם כמעט מתמצות בהטבות ובקיצורי דרך שעשו לחברים ולקרובים, בהתנהגות לא הולמת וכדומה.

אבקש לתרום את תרומתי הצנועה לחיזוק היחסים בין המושחתים משתי המדינות השכנות, למען מושחתי הדורות הבאים. אני סבור שיהיה זה מועיל לשכנינו לו ילמדו מעט מן הניסיון הרחב שלנו בתחום, אשר כלל הגדרה מחדש של מושגים שהסבה לנו נחת רוח מרובה.

לדוגמה, המושג "לסייע" עשוי להיות מועיל בהקשר הזה, ואילו יש לנקוט משנה זהירות בשימוש במושג "להסתייע", המעניק ספק רושם של הנאה אישית של המושחת. ה"סיוע" הוא לא יותר מאשר מעשה טוב שיעדו הזולת. הגדרה זו עולה בקנה אחד עם רוב הדברים שעשו הפוליטיקאים הישראלים, ובמקרים האחרים ההאשמות המופנות נגדם אינן אלא התנהגויות שכאן היו משמשות הוכחה להיותך "נשמה טובה" או בעל "ראש גדול".

ייתכן ששכנינו יפיקו תועלת מן הפקיד הממשלתי, ה"שש לעזור" ואשר "אין לו לב" להשיב את פני האזרח ריקם. את המוניטין שלו בנה על "ריצוי האל והבריות", שכן מלכתחילה הוא "איננו מוציא מהכיס של אבא שלו". האין הוא עדיף על הפקיד הממשלתי האנטיפתי, שלא מוכן אפילו לירוק לך בפרצוף אם הוא יודע שתיהנה מזה?

הקריקטורה הבאה, פרי עטו של עמאד חגיאג', מתארת את שגשוג הביקוש לעובדי כפיים זרים בירדן ואת עצלותו של עובד המדינה הטיפוסי, שאותו מייצגת צלליתו של אבו מח'ג'יב (היומון אל-ע'יד, 4 במאי 2008).

"מזל טוב לכל העובדים בירדן ביום חגם העולמי [1] במאי]: העובדת מאסיה; העובד המצרי; העובד העיראקי; וה'בוס' [הירדני] שעובד על כולם בעיניים ויצא מלשכתו 'רק לכמה דקות לסידורים ותכף ישוב'."

איש שפת רעהו

מהו תרגום?

בגיליונות הקרובים ישתף אותנו יצחק שניבויס, מתרגם ומורה לתרגום בין השפות עברית וערבית, בכמה ממחשבותיו על היבטים שונים של מלאכת התרגום. תחילה לפנינו מסה קצרה המסכמת בדרך ספרותית-משהו את הגיגיו.

”לתרגם”

יצחק שניבויס*

לתרגם זה לקחת מחשבה שמישהו חשב, ציור שמישהו צייר, תקווה שמישהו קיווה, ולהעביר אותם ככה, כמות שהם, למישהו אחר שהמחשבה והציור והתקווה נתונים בכלי שהוא לא יודע לפתוח.

לתרגם זה לכתוב עם הכותב ולקרוא עם הקורא, לנשוף עם המדבר ולנשום עם המאזין.

לתרגם זה לטייל בשבילים העקלקלים שבין התאים האפורים, לחצוב משם לא רק מה ש”הוא” אמר, אלא גם מה שהוא התכוון, ולצקת את המחצב הזה אל תוך שבילים עקלקלים אחרים שבין תאים אפורים אחרים.

לתרגם זה להבין יותר טוב מהדובר, לכתוב יותר ברור מהסופר.

לתרגם זה לקלוט אבן במעופה, לרסקה לעפר, לצור אותה כחימר, להוסיף מפה, לגרוע משם, ולשוב וליידותה אל יעדה.

לתרגם זה לחפש מילה במילון ובעוד מילון ובעוד מילון, ברשימות מילים מצהיבות, בקבצי וורד מבולגנים, להטריד אזרחים שלווים בשאלות מוזרות, לחשוב שהנה, הבנת את המילה והדרך אל היעד סלולה, ואז לגלות שאין מילה מקבילה בעברית.

לתרגם זה להתעורר באמצע הלילה בזיעה קרה, אל זיכרון עמום של מילה שצריך היה לכתוב אחרת, או בזעקות אַאֲרָקָה!! מצאתי!! ולרוץ יחף אל המחשב, שלא אשכח עד הבוקר.

לתרגם זה להסכים להיות האידיוט שלא יודע ערבית / שלא יודע עברית / שלא יודע לתרגם / שמי בכלל קיבל אותו לעבודה, כאשר כך, באמת באמת, נאמר במקור!

לתרגם זה לטייל בתרבות אחרת, ולכתוב רשמי מסע.

לתרגם זה לשחות בנהר זר, ולהביא הביתה ממימיו.

לתרגם זה להפוך את השנוא לנסבל, את המוזר למוכר, את המפחיד למובן, את השונה לדומה.

לתרגם זה להכיר אנשים.

לתרגם זה להכיר את עצמך.

לתרגם זה פיתוי לשקר, זה תשוקה ליפות את הכעור, למצע את הקיצוני, לשחות בזרם חמים של “בסדר”.

לתרגם זה הזדמנות להביט לאמת בעיניים, להציג מציאות כהווייתה, לעלות במעלות שלא אתה בנית, להתבוסס בעיסה שלא אתה לשת, ולהתגאות בנאמנות עיוורת.

לתרגם זה להסכים להיות משרת בשכר עבדים.

לתרגם זה להיות קרוב עני בחתונת גבירים.

לתרגם זה הדבר שאני אוהב לעשות יותר מכל דבר אחר.

* יצחק שניבויס (itzikshn@gmail.com) הוא מתרגם פרוזה, שירה, וטקסטים עיוניים בין השפות עברית וערבית. מלמד תרגום במסגרות שונות.

זווית אחרת

אתר "זווית אחרת" הוקם בשנת 2005 במטרה להביא לקורא הישראלי את קולם של אינטלקטואלים מן העולם הערבי והאסלאמי, הקוראים לשינוי ולרפורמה ועוסקים בישרה ובחריפות בבעיותיהן של החברות הערביות והאסלאמיות. במסגרת שיתוף פעולה עם כתב העת רוח מזרחית, יפורסם בכל גיליון מאמר מתורגם אשר יופיע במקביל גם באתר עצמו בצירוף הנוסח הערבי המלא.

בגיליון זה בחרנו להביא את מאמרו של הפובליציסט המצרי, נביל שרף אל-דין, המספר את סיפורה של יהדות מצרים אשר נשתכחה והושכחה מן הזיכרון ההיסטורי המצרי אחרי שנים שהייתה מאבני היסוד של החברה המצרית. בין שיגישו יהודי מצרים תביעות פיצויים נגד המדינה ובין שלא, שרף אל-דין טוען כי חשוב להעלות את זיכרון היהודים ופועלם במצרים ולהשיבו מן הנשייה, כמו את זיכרונה של כל קהילה, שהרכיבה את הפסיפס המצרי.

יהודים בני ארצנו

נביל שרף אל-דין (אל-מצרי אל-יום, 25.11.2008)

תרגום: ברוריה הורביץ*

הייתכן כי אומות תתקדמנה באמצעות יהירות והתְרַצָּה או בזכות מידת הענווה, אומץ הלב והנכונות להודות בטעויות ולהתנצל עליהן? מבחינה הגיונית התשובה על שאלה זו נראית ברורה, אך במציאות שִכחו מזה, שהרי תרבות התירוצים והיוהרה רווחת בחברות שלנו עד שנעשתה אחת מתכונותינו, בניגוד לעמים במערב, כדוגמת הגרמנים, ולעמים אחרים במזרח, כדוגמת היפנים. לאחר מלחמת העולם השנייה הודו הגרמנים שהנאצים היו פרק שחור בהיסטוריה שלהם, פרק שנגזר לעד, וגם היפנים לא התמסרו לנקמה באמריקאים, שהטילו עליהם פצצה גרעינית. יתרה מזאת, לאחר שעברו שני העמים מסע של תלאות ומרורים, הם שקדו על בניית חברה יצרנית ומפויסת עם עצמה – חברה שאינה מסתופפת במאורות העבר ולא טורחת להשיב את גלגל ההיסטוריה לאחור. העמים הללו מיקדו את כוחותיהם בעתיד. כך הוכתרה גרמניה בתואר "נסיכת אירופה", אותו נשאה עשרות שנים, וכך מיצבה עצמה הכלכלה היפנית בראש כלכלות העולם.

הקְדָּמָה זו מובילה אותנו לדיון בטרגדיה של יהודי מצרים בני דורנו עקב היכחדות הקהילה המצרית השורשית הזאת, שלא נותרו ממנה, אלא כמה זקנים. עם מותם של אלה, ייהפכו תולדות יהודי מצרים לפרק אומלל מפרקי ההיסטוריה שלנו, הגדושים באכזבות ובמרורים.

"מדוע אני ומשפחתי צריכים לשלם מחיר של סכסוך מדיני, שאין לנו צד בו, בין הערבים ובין ישראל?" תהה איזק, יהודי מצרי, שפגשתיו באקראי בשווייץ לפני שנים. הוא סיפר בערגה סוחפת על חייו בשכונת אל-סכאפניני שגדל בה, עד שענינו מלאו דמעות. הוא, ישיש בשנות השמונים לחייו, הבין את עובדות החיים, את חכמתם וגם את האבסורד שבהם, וידע בוודאות שבלתי אפשרי להשיב את מחוגי הזמן לאחור, ושבנינו ונכדיו לעולם לא ישובו לחיות במצרים, שכן הם פשוט אינם מכירים אותה.

* ברוריה הורביץ (anatnir@netvision.net.il), מורה לערבית ומרכזת לימודי הערבית בבית הספר הריאלי בחיפה, מתרגמת ערבית-עברית.

במסעדה מפוארת באחד האזורים ההרריים משובבי הנפש בשווייץ, במקום הנראה כלקוח מתוך מערכה בסרט מצרי ישן, שאת גיבורו מגלם מְנִיר מְרָאד, ושרה בו אחותו, לִילָא מְרָאד,¹ הייתה הרצפה מכוסה שטיח צמר, בקדמת הטרקלין היה מונח עוֹד, ולצדו תרבוש אדום. בפינות רבות התנוסס הדגל הירוק היפה, העטור בשלושת כוכביו, המונחים בחיקו של הסהר.² אפילו כרזות של סרטים מצריים ישנים מצאו את מקומן על הקירות. ברקע זרמו ממכשיר הגרמופון צלילי שירים מצריים ישנים, והם השרו על המקום אווירה חמימה. עבד אל-והאב סלסל בקולו את יצירת המופת שלו, "הנהר הנצחי" ["אל-נהר אל-ח'אלד"].

איזק נראה חסר מנוחה ומוטרד מסיפור יציאתו ממצרים, והסתפק באומרו שזהו אחד מני אלפי סיפורים שחזרו וסיפרו יהודי מצרים בשנות החמישים והשישים של המאה שעברה. הם העדיפו לחיות בבטחה, ועל כן היגרו ממצרים לאחר שמקצתם נאסרו ועל מקצתם הוטל הסגר. אלה הואשמו בתמיכה בישראל אך ורק בשל היותם יהודים.

האיש הביע את תמיהתו בכאב: "מדוע מתעקשת האם הנבונה לתת לבניה לבחור בינה ובין אביהם? אנחנו נולדנו יהודים, אך אנו גם מצרים, והתכחשות לנו משמעותה מחיקת דף מדפי ההיסטוריה של מצרים. יש כאלה החוזרים ומזכירים את דבר מעצמם של 'סוכנים' מקרב הקהילה הישראלית במצרים, שכך, אגב, היא מכונה עד היום; והרי יש גם 'סוכנים' בקרב המוסלמים והקופטים. אין זה צודק להעניש קהילה שלמה בגין חטא שחטאו כמה מבניה". איזק השתתק לרגע ואחר כך חייך ואמר באירוניה מרה: "מן הראוי היה שמסעדה זו תהיה ממוקמת על גדות הנילוס או בלב קהיר".

שאלתי אותו: האם אתם באמת חושבים להגיש למצרים תביעות פיצויים? הוא הכחיש זאת בנחרצות ואמר: "לי עצמי אין שאיפות כספיות. כל מה שאני מבקש הוא שישמרו על בתי הכנסת ובתי הקברות שלנו, ושהמדינה לא תזניח אותם, שכן הם עדות חיה לכך שחיו שם פעם יהודים. האם זו בקשה מוגזמת?"

התשובה על כך, בלא שמץ של הסתייגות, היא שאנו חייבים לאחינו היהודים המצריים התנצלות היסטורית על העוול שנגרם להם, על שקהילה, ששורשיה בארץ מצרים מגיעים עד לנביא מוסא [משה רבנו], ושבניה השתתפו בתקומתה של מצרים בכלכלה, באמנות, בספרות, בחקיקה ובכל תחומי החיים, הייתה כלא הייתה. כל אלה לא הועילו להם. יתר על כן, הגזענים השמיצו אותם בשל דתם, וראו בהם לא יותר מאשר "גיס חמישי" הקשור לישראל. היה ביכולתנו לקלוט אותם וליצור אקלים נוח להישארותם, שכן אין לנו ריב עם היהדות, אלא עם אלה הגוזלים אדמות של אחרים בשם הדת.

¹ הבחירה באחים לבית מְרָאד איננה מקרית: הם היו שחקנים מפורסמים ממוצא יהודי, שעשו חיל בעולם הקולנוע המצרי בשנות הארבעים והחמישים של המאה העשרים.

² הכוונה לדגל הממלכה המצרית בשנים 1922-1952.

שירה מן המזרח התיכון

"הולך עם כולם אך כל צעד הוא רק שלי" – סעדי יוסף

יאיר חורי*

סעדי יוסף נולד בעיראק בשנת 1934 בכפר אבו אל-ח'ציב, הסמוך לבצרה. יוסף הצטרף עוד בצעירותו למפלגה הקומוניסטית העיראקית וביקר בברית המועצות כמו רבים מאנשי הספרות והרוח בעיראק בשנות הארבעים והחמישים. בשל הביקור הזה הכריז עליו המשטר הלאומני העיראקי מבוקש ושפט אותו בהיעדרו. בגלל המשפט הזה יצא יוסף לגלות הראשונה שלו בפוית. בעקבות מהפכת 1958 בעיראק ועלייתו של המשטר הסוציאליסטי של עבד אל-כרים קאסם חזר יוסף לשנים מספר למכורתו; בשנים האלה התאפשר לו לכתוב בחופשיות יחסית ולפרסם את קובצי השירה הבוגרים שלו, "51 שירים" ו"כוכבים וְאֶפְרָ", והם הקנו לו אז מעמד של משורר מקורי וחדשן. כבר בקבצים האלה התגלה הסממן המובהק ביותר של הפואטיקה הייחודית של יוסף: השימוש הכמעט-תמידי בטון שקט ומינורי, בעל אופי לחישתי כמעט. הטון הזה מאפיין את שירתו עד היום ומבדיל את יוסף מרבים מהמשוררים הפוליטיים הערבים.

בשל עלייתו לשלטון של עבד אל-סלאם עארף בשנת 1964 והטבח שנערך בקומוניסטים בעיראק נאלץ יוסף לצאת לעוד גלות. הפעם בחר לו יוסף כ"מקום קבע זמני" (כהגדרתו) את אלג'יריה, אשר זכתה באותה תקופה בעצמאות מן הצרפתים. שהותו בת שמונה השנים באלג'יריה הסוציאליסטית הייתה אחת התקופות הפרודוקטיביות ביותר בחייו – שבמהלכה פרסם שלושה קבצי שירה – "שירים ויזואליים", "רחוק מהשמיים הראשונים" ו"הסופים של הצפון האפריקאי". בקבצים מוזגה בקיאות בהיסטוריה ובתרבות הערבית עם השפעות מן השירה ומן הספרות העולמית, ובעקבותיהם נקבע מעמדו של יוסף בתור אחד ממשוררי הגלות המובהקים של השירה הערבית המודרנית.

בשנת 1968, לאחר עלייתו של משטר הבעת' החדש בעיראק, אשר העניק חנינה לרבים מהגולים הפוליטיים הקומוניסטיים, חזר יוסף למולדתו לתקופה של שבע שנים. בקבצים שפרסם בשנות השבעים – "אל-אח'ציר בן יוסף וטרדותיו", "תחת ציור הקיר של פאא'ק חסן", "כל הלילות כולם", "השעה האחרונה", "שירים שקטים פחות" – קיבע את מעמדו בתור המשורר המובהק ביותר של חיי היומיום בשירה הערבית המודרנית. המשורר יוסף הציג ז'אנר חדש בשירה הערבית, שבעיניו התרכזה במשך מאות שנים בנושאים גדולים-מן-החיים, באירועים פוליטיים סוערים, בתְּמֹות רומנטיות, ולעתים במיסטיקה ובמטפיזיקה נשגבת. שירה זו נכתבת באמצעות התמקדות רגעית במראות מן החיים ה"רגילים"; היא מעין שירת "סטילס", הפועלת כצמצם המצלמה – נפתחת לשבריר שנייה ומתמקדת בפרטים הטריטוריאליים ביותר של המציאות – ומתוכם היא מגיעה לתובנות מעמיקות על הקיום האנושי.

עלייתו של צדאם חוסין לשלטון בשנת 1979 סימנה את הסוף לשהותו של יוסף בעיראק. בתור קומוניסט מושבע חש יוסף בסכנה האורבת לו ויצא שוב לגלות, שלא שב ממנה עוד לעיראק. משנות השמונים ועד ימינו יוסף "מדלג" בין יותר מתריסר מדינות שונות במזרח התיכון ומחוצה לו

* ד"ר יאיר חורי (yairhuri@bgu.ac.il) הוא מרצה לספרות ערבית במחלקה ללימודי המזרח התיכון באוניברסיטת בן גוריון בנגב.

כדי למצוא לו מקום מושב זמני. יוסף המשיך לדלג בין ערים ויבשות עד שעבר בשלהי שנות התשעים ללונדון, ושם הוא שוהה עד היום הזה. לאחר מלחמת המפרץ השנייה הצהיר יוסף פעמים רבות שהוא אינו מתכוון לחזור לעיראק כל עוד הצבא האמריקאי נמצא על שטחה. למרות החוויות הקשות של חיי הגלות והעקירה לא ויתר יוסף בכל התקופה הסוערת הזאת על הראייה ההומניסטית בשירתו ועל הטון האינטימי שמאפיין אותה. יתרה מזו, בקבצים המתפרסמים בתקופה זו – "מרים באה", "ניסיונות", "האיש הבודד מתעורר" ועוד רבים אחרים – יוסף אף מצניע את יסוד הגלות והעקירה בשירתו, וגם אם יש התייחסות למצבו האישי, המשורר נמנע מהצגה ישירה ובוטה של חוויית העקירה. זוהי, אם להשתמש בהגדרתו של קלאודיו גוליון, שירה של *Counter-Exile*. כלומר שירה שמכירה בקשיי חוויית הגלות, אך מסרבת לתת לה להשתלט על היצירות האמנותיות, ואף רואה בה פתח לשירה בַּשְּׁלָה ובוגרת יותר, העוסקת באמיתות אוניברסליות.

באחת ממסותיו הרבות נדרש המשורר האנגלי ו"ה אודן (*W. H. Auden*) לשאלה "מה הופך משורר למשורר גדול?" אודן טען שכדי להשיג מעמד של *Major Poet*, על המשורר לעמוד בתנאים האלה: ראשית, עליו לפרסם הרבה. שנית, עליו לפרסם שירה "איכותית", שעוסקת בנושאים שונים ומגוונים, ואשר מציגה כישרון וירטואוזי בכל הנוגע לאספקטים הסגנוניים והלשוניים של השיר, כמו גם חזון חדשני שאי אפשר לפקפק במקוריותו. שלישית וחשוב מכול, השירה צריכה להשתכלל עם השנים ולבטא את בשלותו ובגרותו של האמן. דומה ששירתו של יוסף עונה על כל הקריטריונים, שאודן מציב. יוסף, כמו שמציינת המשוררת ומבקרת הספרות האמריקאית, מרילין האקר, הוא "משורר שאמנם נולד בעיראק, אך נהפך בזכות תהפוכות ההיסטוריה והתיאבון הקוסמופוליטי של תודעתו למשורר, והוא אינו רק משורר של העולם הערבי, אלא של הקיום האנושי בכללותו".

תְּשׁוּמַת לֵב

החולפים למול פני בְּחֶטֶף –
אותם אֶזְכֵּר לְנֶצַח...
וְאֵת אֵלוֹ הַחֹלְפִים לְמוֹל פְּנֵי כְּבִדִים וּמְכַבְּדִים
אותם – לְבִטָּח אֶשְׁכַּח...
וְכִד
כְּשֶׁפּוֹרְצַת הַרוּחַ בֵּין פְּסָגוֹת הַהָרִים
וְתֹאֵר תְּמִיד אֶת הַרוּחַ
וְנִשְׁכַּח אֶת הַסְּלָעִים.
(“האיש הבודד מתעורר”, 1993)

הַסּוֹפִים שֶׁל הַצֶּפּוֹן הָאֲפְרִיקָאִי

עַל חוֹלוֹת צֶפּוֹן אֲפְרִיקָה נִשְׁאַתִּי עֲנֵפֵי תְּמָרִים
וּבֵין מְזֻרַח וְגָלוֹת
שְׂרָפְתֵי אֶת מְפוֹתֵי בְּנִמְלֵי יָם מְצַרִּים.
בְּסִמְטוֹת בְּנִגְאָזִי וְדָרְנָה
נִשְׁאַלְתִּי לְתַעֲוֵדֶת זְהוּתִי
לְשָׁנִים קָרְעֵתִי אוֹתָהּ :
אֶת חֲצִיָּה הָרְאוּשׁוֹן נִתְּתִי לְפִקְחַת הַגְּבוּלוֹת
וְאֶת הַשְּׁנִי – לְזוֹ שְׂאֵהָבָה נֶפְשִׁי.
(“הסופים של הצפון האפריקאי”, 1972)

שְׂתִיקָה

בְּשִׂתִיקָה מְגִיעַ הַגֶּשֶׁם הָאֲחֵרוֹן
בְּשִׂתִיקָה מִתְחִיל מַחְזוֹר צְמִיחַת הַעֲשָׂבִים
בְּשִׂתִיקָה נִרְדָּה הַדְּבֵשׁ הָרְאוּשׁוֹן
בְּשִׂתִיקָה הַבְּחִינִי בֵּינֵן מֵר
מְטַפֵּטֵף בְּשִׁלְוָה מְעוֹרֵר... בְּנַחַת
וּבְמִלָּא עַד לְהַתְּפַקֵּעַ אֶת וְרִידֵי הָאִשָּׁה.

ניקדה: הדר פרי